

CUMHURİYETİN İLK YILLARI

İsmet İnönü'nün Hatıraları

CUMHURİYETİN İLK YILLARI II (1923-1938)

Nurer Uğurlu başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Dizgi - Baskı - Yayımlayan:

Yenigün Haber Ajansı

Basın ve Yayıncılık A.Ş.

Ekim 1998

CGAZETESİNİN OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

(İKTİSADİ MESELELER ve ASAYİŞ
ATATÜRK'LE TARTIŞMALAR)

İÇİNDEKİLER

İKTİSADİ MESELELER ve ASAYİŞ İHTİYAÇLARI TEMİN ETMEK	
Asayişsizlik Devam Ediyordu	15
Memlekette Fiziksel Bütünlük Yoktu	16
Mali Kaynak Bulmak Gerekiyordu	17
Vergi Meselesi	18
Kredi İhtiyacı	20
Bizimle 15 Sene Uğraştılar	21
Aylıkların Vaktinde Ödenmesi	23
Reji İdaresi	24
Müddetleri Dolmuş İmtiyazlar	25
Demiryolu Politikamız	26
Demiryolunu Kendimiz Yaptık	27
Adam Sarf Ettiğini Mutlaka Alıyordu	28
ASAYİŞ MESELESİ	
Devletçiliğimiz Kendiliğinden Doğdu	31
Her Yıl Tekrar Eden Şekavet	31
Asiler İmha Ediliyor	32

İran Sınırı	33
Şehinşah'ın Derdi	34
Doğu Asayişinin Mahiyeti	35
Demiryolu Gelince	36
Ekonomik Tesirler	37
Suriye Hududu Meselesi	38
Koruma Tedbirleri Yoktu	39
Asayişsizliğin Tam Teşhisi	40
Cumhuriyetin Sildiği Zihniyet	41
Temizleme	43
DEVLET OLARAK GÜÇLENDİK	
Toprak Davası	45
İktisadi Buhrana Karşı Tedbirler	46
Kliring Usulü	46
Fabrikalar Kuruluyor	47
Bu Teşebbüs Lüzumluydu	49
Müzakereler Çıkmaza Giriyor	49
İmkânları Kaybetmezdik	50
Planlı Kalkınma ve İç İstikraz	51
İş Bankası'nın Kuruluşu	52
ATATÜRK'LE TARTIŞMALARIMIZ	
YILLARIN YORGUNLUĞU	
Hatay Meselesi	57
İtalya ile Münasebetler	61
Çiftlik Olayı	63
BAŞVEKİLLİKTEN AYRILDIM	
Kararı Atatürk ile Verdik	71
Stadyum Olayı	71
Çankaya'da Sofrada Görüşülenler	72
Çalışma Güçlükleri	74
Atatürk'e Minnettarlığımı Söylüyorum	77
Salih Bozok'un Sorusu	79
Stadyumda Neler Oldu?	79
Çankaya'da Varılan Karar	82
Büyükelçi olacağım Havadisi	83
Dolmabahçe Sarayı'nda Misafir Kalıyorum	84
Mektuplar	85

EKLER

- Ek 1: Ankara'nın Başkent Olması İçin
Verilen Önerge 91
- Ek 2: İnönü'nün Kurduğu İlk Cumhuriyet
Hükümeti 92
- Ek 3: "Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmaninin
Türkiye Memaliki Haricine Çıkartılmasına
Dair Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi ile
Elli Üç Refikinin Teklif-i Kanunisi" 94
- Ek 4: "Şer'îye ve Evkaf ve Erkânıharbiye
Vekâletlerinin İlgasına Dair Siirt Mebusu
Halil Hulki Efendi'yle Elli Refikinin Teklif-i
Kanunisi" 96
- Ek 5: İzmir Suikastı Nedeniyle Tutuklanan ve
Asılan Milletvekilleri 99
- Ek 6: İnönü'nün El Yazısıyla Kısa Bir Dönemi
Kapsayan Anıları 100

İKTİSADİ MESELELER

ve

ASAYİŞ

İHTİYAÇLARI TEMİN ETMEK

Asayişsizlik Devam Ediyordu

Lozan Muahedесinin tasdikinden sonra meydana gelen Türkiye'yi, bütün ihtiyaç dalları ve meseleleri ile göz önünde canlandırmak güçtür. Bu devirde ilk uğraştığımız mesele cumhuriyetin kurulması ve Ankara'da hükümetin devamlı olarak yerleşmesinin temini olmuştur. Bu geçitten geçmek 1923-1925 senelerini aldı ve bir taraftan hükümet merkezi tartışması devam ederken, diğer taraftan cumhuriyete karşı ilk tepkiler 1923'te kendisini gösterdi. Memleket, İstanbul ile her tarafla bir bütünlük haline girdikten sonra, senelerden beri biriken fikir ve arzular bütün şiddetiyle ortaya çıktı. Birlik

sağlanmış, devlet merkezi Ankara olamaz, Anadolu içinde bulunamaz, geleneksel idare tarzımız tekrar İstanbul'da başlayıp gelişmek lazımdır görüşü siyasi hayatımıza ve aklı başında, tecrübeli, aydın dediğimiz tabakalarımıza hükmetmiştir. Basını ile devlet adamları ile, bütün bu çevreler, her türlü kolaylığı ve pratik ihtiyaçları değerlendiren zihniyetle tekrar İstanbul'a dönmek fikrini savunuyorlardı. Atatürk buna mukavemet etti ve milli hükümet şimdiye kadar muharebe esnasında takip ettiği ve alıştığı istikamete sadık kalarak Anadolu'da yerleşmek için güçlükleri yenmeye başladı. 1925'te bu mesele, ağırlığı ve güçlüğü çok hafiflemiş olarak, önemini kaybetmiş bir hale gelmişti.

Biz, Anadolu'da devleti idare etmeye çalışanlar, kesin olarak Ankara'da kalıp devletin ihtiyaçlarını temin etmeye mecbur olduğumuz ve buna muktedir bulunduğumuz kanaatindeydik. Fakat 1923 Türkiye'sinin idaresini elimize aldığımız zaman, bugün de arzu edileceği gibi senelere şamil ve her meseleyi kapsayan bir geniş plan hazırlanmış ve sistematik bir surette tatbik edilmiş değildir. Ne kadar eksik farzolunursa olunursun, gerçek budur. Meseleler, önemleri ve etkileri oranında kendilerini birer birer hallettirmişler ve halk, ihtiyaç içinde çırpınan bir idareye yapılacak işleri birer birer göstererek kabul ettirmiştir.

Memlekette Fiziksel Bütünlük Yoktu

İçinde bulunduğumuz meseleler dediğimiz zaman, bunların hepsini bir anda saymaya imkân yoktur. En başta, bir defa, memleket fiziksel bir bütünlük içinde değildi. Her tarafın birbiri ile irtibatlı (bağlantılı) olduğu bir bütünlük yoktu. Her mevsimde memleketin içinde dolaşamıyorduk. Daha muharebe zamanında bir irtibatsızlık çok insanın zihnini ve hayalini aciz bırakan güçlükler göstermişti. Demiryolu yapılmadan memleketin ne emniyetinin, ne idaresinin bütünlüğünü sağlayamayacağımız kanaati sarsılmaz bir haldeydi. Nihayet memleketin en mamur yerlerinin büyük bir kısmı harap olmuş bulunuyordu.

Bir diğer mühim mesele, asayiş meselesi idi. Cumhuriyet idaresi daha henüz kurulduğu esnada, içinde bulunulan meseleler etrafıyla görüşülürken şarkta isyan patladı. İsyanı anlattım. 1925 vukuatı

memleketin doğu kısmında tarihten gelen büyük asayiş meselesini bir defa daha canlandırdı. Asayiş meselesi, doğuda Şeyh Sait İsyanı ve onun tahrik ettiği askeri hareketlerle büyük ölçüde kapanmış gibi görünür. Fakat aslında, doğuda asayiş meselesi daha senelerce büyük ölçüde askeri hareketlere ihtiyaç gösterir bir şekilde devam etmiştir. Asayiş meselesinin doğuya ait olan bu kısmının dışında, Orta Anadolu'da da, Batı Anadolu'da da dağlarda emniyeti ihlal etme hareketleri ve yol kesmeler, alışılmış tabiriyle şekavet dediğimiz eşkıyalık şeklinde her tarafta devam ediyordu. Asayişsizliğin bir de bu tarafı vardı. Memleket idaresinde, şehirlerde ve kasabalarda olduğu gibi, yollarda ve dağlarda, her tarafta huzuru ve emniyeti tesis etmek Orta Anadolu için, Garbi Anadolu için önemli meseleydi. Bunun ölçüsü dışında ve daha ötesinde, doğuda, ayrıca dışarıyla irtibatı olan ve askeri hareketleri icabettiren bir asayiş meselesi devam etti.

Mali Kaynak Bulmak Gerekiyordu

Bütün bu meselelerin üstünde, memleket idaresi için mali kaynak bulmak ve intizamlı bir hazine kurmak gerekiyordu. Devletin henüz bir Merkez Bankası bile olmadığı bir zamanda, bu ihtiyacı karşılamaya ve devlet bankasını kurmaya çalışmak bizim başlıca meselelerimizdendi. Derhal göz önünde canlanabilir ki, bugünkü anlayışımızla baktığımız zaman, bu meselelerin her biri insanın bütün melekelerini, bütün çalışmasını kapsayacak kadar şumullü birer dev meselelerdir. Bunları ameli bir şekilde birer birer anlatmaya çalışacağım.

Vergi Meselesi

Harpten yeni çıkmışız ve harp esnasında vatandaşın varlığını yüzde 40'a kadar seferber etmişiz. Yani vatandaşın varlığının yüzde 40'ını ordu hizmetine almışız ve bunu onlara karşı borç olarak yüklenmişiz. Bir taraftan bu borcu süratle ödemeye çalışıyor, öte taraftan yeni hükümetin maliye ihtiyaçlarını tanzim etmeye uğraşıyoruz. İlk iş önümüze vergi olarak çıktı. O zamana kadar Türkiye, vergi verir devletler listesine ancak katılabilmiş ve bu listenin sonunda yer almıştır. Maliye vekillerimiz ihtiyacı vatandaşa anlatarak cesaretle

vergi almaya başladılar. Vergi almaya başlamak, tabii, hükümetleri vatandaşa karşı manen güçlüğe sevk eden başlıca konudur. Bununla beraber vergileri koymakta, vatandaşlarımızdan güçlük çekmedik. Milli Mücadele esnasında, özellikle Büyük Millet Meclisi Hükümeti kurulmadan evvel, Kuvayi Milliye'nin hem cephede hareketi sağlamak, hem hareketin icap ettirdiği bütün meseleleri halletmek için, yardım şeklinde halktan vergi alma usulü, kısa müddet zarfında vatandaşın çok yorulduğu bir mesele haline gelmişti. Her ihtiyaç gören kumandanın veya cephe başkanının vatandaşlara ayrı ayrı istediği kadar vergi tarh etmesi yerine, bir merkezi hazine ve maliye idaresinin, vergi şeklinde vatandaşları vazifeye davet etmesi nimetlerin en büyüğü gibi karşılanıyordu.

Vergi almaya ve maliyeyi tanzim etmeye çalışırken, bunun ihtiyaca kâfi olması başlıbaşına bir meseleydi. Yüz milyonluk, yüz yirmi milyonluk bütçelerle harap bir memleketin ihyası ve tasavvur ettiği yeni büyük ihtiyaçların karşılanması için, hükümet toplantılarında vekillerin birbirleri ile nasıl bir tartışma içinde bütçeyi paylaşmaya uğraştıklarını heyecanla hatırlarım. İlk bütçelerimizin hemen hepsini muvazeneli olarak yapmaya çalışırdık ve her seferinde de, bütçeyi bağladıktan sonra, muvazene şöyle dursun, muvazene dışına çıkmak için aklın tasavvur edemeyeceği bütün marifetleri göstererek tatbik etmeye çalışırdık. Mesela hiçbir bütçe, gösterildiği gibi son kuruşuna kadar tamamıyla ödenemez ve sarf olunamazdı. Her bütçenin bir tabii tasarruf sınırı vardır. Bu, neredense, idare adamlarımızın zihnine yerleşmişti. Her bütçe kapandıktan sonra, yeni ihtiyaçlar çıktı mı, daha Meclise sevk olunurken bunun yüzde 10'unu sarf olan tahsisatın karşılığı olarak şimdiden harcayabiliriz gibi bir kanaatle bütçe tabii bir şekilde şişirilmeye başlardı. Yüz milyon olmuşsa, demek ki, yüz on milyonu ferah ferah idare ederiz denirdi. Bu usul iki seneye varmadan, ilk senede mahzurlarını gösterdi. Sene nihayetine kadar tahsisatın sarf olunması şöyle dursun, bir defa istediğiniz varidatı tamamıyla alamıyorsunuz. Ve sarf edilmek için de, ihtiyaçtan çırpınan bir memlekette her türlü gayret gösteriliyor. Hülasa, ilk bütçe tatbikatlarından sonra, nihayet bütçenin açık verdiği, bu bütçe ile idare olunamayacağı bir gerçek olarak meydana çıktı. Daha bu yıl dolmadan, yeni tahsisat almak yerine, mevcut tahsisattan bir kısmını sarf etmemek için zorlamaya ve tedbir

almaya başlardık. Muvazeneyi sağlamaya ve açıktan masraf etmemeyi temin etmeye mecburduk. Çünkü bir açık hasıl oldu mu, bunu karşılayacak hiçbir kaynak, hiçbir veresiye yolu yoktu. Evvelce bu durumla ilgili bir mesele anlatmıştım. Burada hatırlatacağım.

Kredi İhtiyacı

Bir ara tediye (ödeme) güçlüklerini karşılamak, hazinenin normal tediyelerini mevsimlere uyarak aksatmadan yapabilmek için 3-5 milyon liralık bir kredi sağlamaya ihtiyaç görülmüştü. Bunu Osmanlı Bankası ile görüşmek lüzumunu duyduk. Bankanın verdiği cevap şu oldu: Bu bir istikrazdır, istikraz muamelesi olarak görüşüp kararlaştırmak lazımdır, Türkiye'nin dışarıya olan eski borçlarını da bu esnada dikkate almak icap eder.

Bunu haber alır almaz ihtiyacımız bakımından dış âleme ümit verici bir durum yaratmamak için teması hemen orada kestirmiştim.

Mali ve iktisadi işler için dışarıdan hiçbir yardım göremeyeceğimiz kanaati bize hâkimdi. Bunu bilerek, kendi mali politikamızı tanzim etmeye çalışıyorduk. Batı devletlerinin Ankara'daki büyükelçileri gelip görüştükleri zaman bana açık olarak söylerlerdi: Tabii bir istikraz düşünmüyorsunuz, ama ihtiyaçlarınızı karşılamak için isterseniz size uzman gönderebiliriz. Bunlar size ihtiyaçlarınızı söyleyebilirler. Size akıl verebilirler.

Nezaketle ve cömertlikle böyle derlerdi. Kendileri ile gülerek konuşurduk:

"Evet dışarıdan bir şey ümit etmiyoruz. Doğrudur. Niçin ümit etmediğimizi bilirsiniz," derdim. Ve söz kesilirdi. Bundan dolayı birbirimize dargınlığımız da yoktu. Mesela İngiliz Sefiri George Clark'ın bir konuşma esnasında bana böyle söylediğini hatırlarım. İhtiyacımızı gösterecekler, nasıl hallolunacağını söyleyecekler. Ne kadar istersek mütehassıs verecekler. Dostane, böyle yardım edecekler.

Bizimle 15 Sene Uğraştılar

1929'a kadar biz dışarıya karşı iktisadi ve mali bakımdan münasebetlerimiz hakiki olarak kesilmiş durumda bulunuyorduk.

Bu şartlar içinde harap memleketimiz imar olunabilmiş, mali ve ticari denge muhafaza olunarak memleket idare edilebilmiştir. Bütçe açık verecek, idare edemeyeceğiz, borç almaya mecbur olacağız, önemli işlerimizi yapamayacağız... Bu mefhumlar hiçbirimizin kafasında yoktu. Sıkıntılar devletin tabii sıkıntılarıdır, bunların hepsinin çaresi bizim elimizdedir, diye düşünüyorduk. Gerçekten biz her sene dertlerimizden bir kısmının çaresini buluyorduk.

Bütçe açığındaki mahzurları bildiğimiz ve bundan sakındığımız kadar, ticaret muvazenesindeki (dengesindeki) açığın ehemmiyetini de pek güzel kavramıştık. İlk seneler, vakit vakit, gerek para değerinde uğradığımız dalgalanmalardan, gerek ticaret muvazenesinde çektiğimiz güçlüklerden, iktisadi sebep aramaktan ziyade siyasi sebep aramaya meylimiz vardı. Zannederdik ki, paramızın değerini mahsus düşürüyorlar. Zannederdik ki, ticaret muvazenesini bozmak ve dengeyi sağlamamak için memleket aleyhine kurulmuş tertipler ve siyasi anlaşmalar vardır. Onları işletmektedirler. Böyle yarı sakat, yarı ifratlı tahminler içinde idare ederken, bütçenin ve dış ticaretin muvazenesini korumaya uğraşıyorduk ve muvaffak oluyorduk. Tahminlerimizde ifrata kaçtığımızı söylerken, tabii bunun bir kısmının da gerçek olduğunu belirtmeliyim. Şundan dolayı gerçek: Bu kadar büyük ihtiyaçları var. Yabancı sermayeyi, borç almayı bir mali muamele olarak yapmak istiyorlar. Yağma yok. Bunu yapamayız. Şimdiye kadar imparatorlukla nasıl yapmışsak, bundan sonra da öyle yaparız. Bunlar, imtiyazlarla, özel istifade bölgeleri ile aramızda kararlaştırılarak hallolunabilecek meselelerdir. Yoksa öyle sizin zannettiğiniz gibi bir mali muamele şeklinde, safiyane, parayı getirir size veririz, tabii bir kazanç muamelesidir, bir alışveriş işidir, o hudut dahilinde kalırız. İşte bunu yapmayız, diyorlardı.

Ve yapmadılar. Bunu yapmamak için de on beş sene uğraştılar.

Demek ki, bu müddet içinde mali ve iktisadi bakımdan kendi kendimize yetmeye çalıştık, darlık içinde kalarak ihtiyaçlarımızı karşılayabilmek uğruna, harp meydanında kazanılmış olan kıymetleri bu uğurda heba etmedik. Bunların hepsinden tam bir kanaatle kurtulmuşuzdur.

Bir defa Lozan Muahedesi'nin, vadeye bağlanmış olup, müddetleri 1929 nihayetinde dolacak olan iktisadi hükümlerini düşünelim.

Muahedeyi imzalayan devletler bu müddetler dolduğu zaman mevzubahis hükümlerin kaldırılamayacağına kani idiler. İhtiyaç bizi icbar edecek, yeni müzakereler açılacak ve o yeni müzakereler yeni şartlarla karşımıza birtakım yeni muahedeler çıkaracak. Bu ümitteydiler. Ahdi olan bu hükümler 1929'a kadar sürdü ve biz takip ettiğimiz mali ve iktisadi politika sayesinde bunlardan kurtulduk. Ondan sonraki zamanlarda, artık tecrübe ve kudret kazanmış olarak bilinçli bir vaziyette bulunuyorduk. Bizim, mali ve iktisadi alanda kendi kaynaklarımızla baş başa kalmamız, askeri ve iktisadi ihtiyaçlarımızı kendi imkânlarımızla gerçekleştirmek mecburiyetimiz, İkinci Dünya Harbi'nin işaretleri ufukta belirinceye kadar devam etmiştir. Bu 1933-34'e kadar süren bir çabadır. Demek 11-12 sene uğraştıktan sonra, bizim ispat ettiğimiz devlet kudreti ve bünye sağlamlığı karşısında bütün bu mülahazalar artık tarihe karışmış ve geçmiştir. Bunlar, yeni iktisadi şartlarda, yeni şekillerle tekrar meydana çıkmıştır. Bilmek lazım ki, ıstırar ve ihtiyaç zamanı gelen yardım, en yakın dostundan geldiği zaman bile bedava gelmez. Hal için ve ati için birtakım kayıtları da beraber taşır. Bunu bilmeyen adam bizde devlet mesuliyetini taşıyamaz.

Aylıkların Vaktinde Ödenmesi

Mali meselelerden bahsederken, esaslı bir devlet vazifesi olarak, maaşların vaktinde ödenmesi hususuna temas etmek isterim. Bizim gençliğimizden beri devlet aylıklarının öyle her ay nihayetinde verilmesi tabii bir işmiş gibi zihinlere yerleşmişti. Hep böyle olmuştur ve böyle düşünmüştüzdür. Aylık ay nihayetinde verilir, borç vaktinde ödenir, biz bunu cumhuriyette kurmaya çalıştık. En evvel aylık hususunda muvaffak olduk. Bunu bilhassa ben, Abdülhalik Renda'nın anlayışına borçluyum. Abdülhalik Renda, imparatorlukla Türkiye Cumhuriyeti arasındaki başlıca farkı, borçları, bilhassa aylık borçları zamanında, muntazaman ödemekte bulurdu. Bunu mesele olarak almıştı. O vekaletten ayrıldığı zaman, bu kanaat az çok bozuldu. Tekrar geldikten sonra âdet olarak, anane olarak yerleştirdi. İmparatorluk zamanındaki bu hastalık şimdi yeniden türüyor.

Reji İdaresi

Memur aylıklarının zamanında ödenmesi işini yoluna soktuktan sonra, diğer devlet borçlarını da vadesinde ve intizam içinde ödemeye çalıştık. Bunların dışında ekonomik ihtiyaçlar, askeri ihtiyaçlar maliyeyi zorlayan önemli meselelerdi. Kabul etmek lazım ki, o zaman bu ihtiyaçlar şimdikine nispetle çok daha sade idi. Yani çok daha az masraflı sayılırdı. Yalnız askeri masraflar, o zaman, kendi bünyemize göre çok idi. Fakat bugünkülerle kıyas edilirse basit görünür. Şimdi büsbütün muğlak ve çok çetin bir vaziyet hasıl olmuştur.

Her yeni zaman, mali ve iktisadi konularda daha aydınlık olarak, daha kolay olarak gelmiyor; daha karışık ve daha güç olarak geliyor. İdarelerimizde bu kanaat ön safta tutulursa sıkıntılara uğramamız ihtimali daha azalır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında mali meselelerde kendi imkânlarımızın içinde kalmanın güçlüklerinden bahsetmiştim. Gelir sağlayacak her imkânı zorlarken tütün meselesi ve dolayısıyla reji idaresi ele alınmıştır. Reji idaresinin kaldırılmasını birinci derecede gelir olarak düşündük. Reji kaldırıldığı zaman komşularımızda olduğu gibi, bizde de tütünün serbest bir endüstri olarak bırakılması düşünülmüştür. Böyle bir fikir cereyanı o günlerde bizde de hasıl oldu. Uzun boylu tartışıldıktan sonra, çekilmiş olan yabancı reji şirketi yerine, devlet elinde tütün inhisarı yapılmasına karar verilmiştir. Bu suretle ilk günden itibaren, hem devlet varidatı (geliri) olarak bir sağlam kaynak ele geçmişti, hem de reji tütün işletmesinin kaçakçılığa karşı himayesi için özel polis kuvvetleri kurmak gibi bir kabus vatandaşın üzerinden kalkmıştı. Yani aynı zamanda ondan da kurtuluyorduk. Yine çok önemli bir mesele de tütünün dışarıdaki değerini muhafaza edebilmektir. Bunun için tütünün cinsini ve onda aranan vasıfları korumak, daimi olarak devlet kontrolüne ihtiyaç gösteriyordu. Bu kaygı ve bu fikir, idareye hâkim olmuştur.

Müddetleri Dolmuş İmtiyazlar

Reji idaresinin kaldırılması tabii bir muamele olarak yapıldı. İstanbul'da elektrik, tramvay, tünel gibi yabancı şirketler tarafından kurulmuş işletmelerle, Anadolu'daki diğer işletmeler

kamulaştırılırken, yani bunları devlet eline, belediye eline almak için tasfiye yapılırken tabii yollar tutulmuştur. Müddetleri dolmuş imtiyazlar bize intikal etmiştir. Kalmak isteyenlere, hakları ne ise onların ödenmesine çalışılmıştır. Bu umumi tasfiyeler arasında reji idaresinin devlet eline geçmesinin, diğer şirketlerden ve imtiyazlardan farklı bir güçlük gösterdiğini hatırlamıyorum. Kendi telakkimize göre, o zamanlarda karşısında bulunduğumuz memleket meselelerinin başında demiryolu meselesi vardı. Bütün dünyada otomobilin büyük ölçüde ulaşım ihtiyacını yapabileceği henüz tecrübe edilmişti. Demiryolu askeri ve sosyal ihtiyacın belkemiğini teşkil ediyordu. Yalnız bizim özentilerimize ve hayalimize hudut olmadı. Demiryolu yapmayı politika olarak tespit edip yürütmeye başladıktan sonra, bizde, büyük ihtiyaçların hepsini bu şekilde bir hal tarzına bağlamak ümit ve tasavvuru uyandı.

Demiryolu Politikamız

Demiryolu meselesi bize şu şekilde göründü: Her sene devlet bütçesinden, ne kadar mütevazı olursa olsun, bir tahsisat ayırarak, memleketi bir ucundan öbür ucuna kadar yıldan yıla ilerleyen bir demiryolu şebekesine kavuşturmak mümkündür. Tam bir inançla ilk bütçede buna başladık. Hatta Milli Mücadele esnasındaki daha mütevazı bütçe ile bile, Ankara'dan Sakarya boyuna kadar demiryolunu ilerletmeye gayret etmiştik. Harpten sonra demiryolu yapabilmek için her çareye başvurmaya başladık. Demiryolu inşaatına karar verdiğimiz zaman Anadolu demiryollarının imtiyaz müddeti bitmiştir, hat devlete intikal etmiştir, noktasından hareket ederek, devletleştirmek istiyorduk. Kumpanya buna karşı itiraz etti, dava açtı. Bununla uğraşıyoruz. İzmir hattı gibi Garbi Anadolu'daki hatların ilerlemesini ve gelişmesini sağlamayı da temin etmek için çare aramaya başladık. Bu hatları yapmış olan yabancı şirketlere yardım etmeyi düşünmüyoruz. Yalnız evvelce yapılmış olanları ilerletmek ve bizzat yeni inşaat yapmak için çare arıyoruz. Bizim bu politikamızı anlayan şirketlerin hepsi bize yeni demiryollarını yapmak için müracaat ettiler.

Demiryolunu Kendimiz Yaptık

Yabancı şirketler, demiryolu yapmak için müzakereye hazır olduklarını söylediler. Bunu biz iyi niyetle karşıladık. Ne vasıta ile olursa olsun, demiryolu yaptırmak istiyorduk. Dışarıdan şirket bulur, yaptırabilirsek yeni şartlara göre borçlanarak bunları sağlayacaktık. Fakat, şirketlerin hepsi, bizimle müzakereye başladıkları zaman, her meselenin önünde bir esasın hallolunmasını istediler. Hallolunacak husus, mevcut demiryollarının durumu idi. Bize soruyorlardı:

"Mevcut demiryollarını alacak mısınız?"

Alacağız, diye cevap veriyorduk.

"Evvelce yaptıklarımızı alacaksınız. Yeni demiryolları yapmak için bizden istikraz gibi bir muameleyi nasıl düşünüyorsunuz?" diyorlardı. Onlara şunu anlatmak istiyorduk:

"Biz normal şartlarla borç alacağız, demiryollarını yaptıracağız ve borcumuzu ödeyeceğiz. Nitekim eski demiryollarını da, müddetleri bitmemişse, bedelleri ödeyerek almayı düşünüyoruz."

Çok saf bir düşünceyle bunları söylemek ve ikna etmeye çalışmak, bizim zihniyetimize göre, yeniden istikraz yapmak istediğimiz şirketlere karşı çok tabii bir hareketti. Onlar da nazikane cevap veriyorlardı:

"Bunların ikisi bir araya sığmaz. Yeni hatlar inşası için bizden istikraz yapmak istiyorsanız, eski hatların alınmasından vazgeçmeniz lazımdır" diyorlardı.

Şartların bu önemli ve bizim tasavvurumuzu aşan ölçüleri karşısında, biz de kısa kesiyor ve yapamayız, diyorduk.

Bu muzakereler esnasında, o halde biz kendi kaynaklarımız ve kendi vasıtalarımızla yapmaya çalışacağız, dediğimiz zaman hayretle gözlerini açıp bize bakıyorlardı. Ve içimizdeki tecrübeli siyaset adamları, aklımızın muvazenesi (dengesi) yerinde olup olmadığını ara sıra yoklamaya çalışıyorlardı.

Demiryolu üzerindeki münakaşa kısa sürdü. Harpten çok kararlı çıkmış olduğumuz ve memleketin bütünlüğünü buna bağlı gördüğümüz için işin peşini bırakmadık. Ve hakikaten demiryollarımızı kendi mühendislerimizle, dışarıya borçlanmadan yaptık.

Adam, Sarf Ettiğini Mutlaka Alıyordu

Malatya hattı için, İsveç ve Danimarka, muhtelit bir şirketle mukavele yapmıştık. Şirket sermayesiyle gelip hatta başlayacak ve biz bundan istifade edeceğiz. İşe bu ümitle başladık. Bir-iki senelik çalışmadan sonra gördük ve anladık ki, adam bu sene sarf ettiğini gelecek sene içinde mutlaka bizden alıyor. Hiç devamlı bir borç bırakmaksızın, şirketin yaptığı masrafı ödeyerek yeni hattın inşasına devam ediyorduk. Böyle bir mekanizma içinde, yine kendi paramız ve yüksek bir mühendis heyetinin kudreti ile işimizi yürütüyorduk. Bu hatta çalışan mühendislerimiz, hiçbir yabancı mühendisin bulunmadığı istikametlerde kendi başlarına hatları yapacak hale gelmişlerdi. Mühendislerimiz, ilk tecrübeleri kazandıktan sonra, zamanla daha iyi eserler vücuda getiriyorlardı. Erzincan'a kadar olan demiryolu, demiryolu inşaatında hakikaten en arızalı istikametlerden biridir ve kâmilien Türk mühendislerinin eseridir. Darlık ve dış âlemle her türlü mali münasebetin kesik olduğu bir bekleme devrinde, Ankara'dan kalkmış, Sivas'a gitmiştik. 1930'da ben, Sivas demiryolunun açış nutkunu söylemişim. Ulukışla'dan iki taraflı olarak Akdeniz'le Karadeniz'i birbirine bağlayacak inşaat devam ediyordu. 1930'dan sonra Erzurum istikametinde ilerledik. En nihayet Sarıkamış civarına varmış olarak iktidarı devrettik. Biz, zannederim Horasan istasyonunda kalmıştık. Bizden sonra Horasan'dan Sarıkamış'a çıkmak beş sene sürmüştür.

ASAYİŞ MESELELERİ

Devletçiliğimiz Kendiliğinden Doğdu

Demiryolu inşasına başladıktan sonra bu sefer her sene, bütçe bağlanırken, tabii olan devlet hizmetleri dışında, büyük ihtiyaçlardan yeni olarak hangisini ele almaya başlayacağız, bunu müzakere ederdik. Bir yerde behemahal işletilmesi lazım olan bir orman var. Bir yerde behemahal sulamak için bir ova veya bir suyu geçmek üzere yapılacak bir köprü var. Böyle enfrastrüktür tesislerden ve nihayet Ankara'da hükümet olarak yerleşebilmek için ne gibi ihtiyaçlar varsa

bunlardan birini ele alıyorduk. Kültür davası için nasıl yeni bir hamle yapmak lazımdır? Bunlar bizim, her sene artan bir ciddiyet ve nispet dahilinde meselelerimiz haline gelmeye başladı. Bu söylediklerimle, devletiliğimizin nasıl kendiliğinden ve zorla doğduğunu ve faydalı bir surette işlediğini anlatmış olduğumu zannediyorum. Şimdi asayiş meselelerine geçiyorum ve doğu asayışı üzerinde ayrı bir açıklama yapacağım.

Her Yıl Tekrar Eden Şekavet

Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra doğuda her sene halkı ayaklandırmak isteyen, yolları kesen bir siyasi şekavet (haydutluk) zuhur ederdi. Bunları İran'da yerleşmiş olan İhsan Nuri isminde bir adamın başkanlık ettiği bir Kürdistan hareketi yaratırdı. Her sene hududu geçer, kolaylıkla Ağrı Dağları'nın üzerine çıkar ve orada yerleştikten sonra etrafa sarkıntılık ederlerdi. O zaman Ağrı Dağları'nın yarısı bizde, yarısı İran hududu içindeydi. İran'dan gelerek topraklarımız üzerinde cereyan eden bu hadiseler, İran ile ticari muvasalamıza (ulaşımımıza) dokunduğu gibi, siyasi münasebetlerimizi de sarsıyor ve doğuda daimi olarak asayiş siyasi bir surette ihlal eden bir yuva bulunduğu manasını taşıyordu. Bu hal 1932'ye kadar devam etti. Tecavüz oldukça, her seferinde, biz cepheden mukabil (karşı) harekete gireriz, sıkıştırırız ve onlar İran'a geçerler. İran Hükümetiyle bu meseleyi bir türlü halledemeyiz. Ağrı Dağları'nın iki memleket arasında yarı yarıya paylaşılmış olması, İran'da yuvalanmış olan siyasi çetelerin kolaylıkla Türkiye içine sarkıntılık edebilmelerine imkân veriyor. Nihayet buna bir son vermek lazım. Son vermek için, mütecavizleri İran içlerine kadar takip ve yok etmekten başka çare bulunamadı. Salih Omurtak'ın Kolordu Kumandanı olarak bulunduğu bir zamanda Ağrı Dağı üzerinde geniş bir harekât yapıldı.

Asiler İmha Ediliyor

O sene, hazırlandıktan sonra, yine cepheden harekât yapıldığı gibi, ayrıca, Ağrı Dağları'nın kuzeyinden ve güneyinden geçerek İran içine girdik. Her zaman olduğu gibi bu defa da yalnız cepheden harekât bekleyen asiler, Ağrı Dağları'nın iki yanından dolaşarak arkalarını

kesmemiz üzerine, imhaya uğramışlardır. Bu, İran ile aramızda ciddi bir mesele oldu. Senelerden beri aramızdaki münasebetleri korumak ve asayiş sağlamak için karşılıklı iyi niyetle müzakereler devam ederken, İran'ın da arzusu dışında oraya yerleşmiş olan çeteler münasebetlerimizi bozuyordu. Bizim son Ağrı harekâtımızdan sonra, bunu iki memleket siyasi yollardan soğukkanlılıkla halletmek kararını verdi. Biz Ağrı civarında fiili bir hudut tashihi yapmış bulunuyorduk. Bunu İran'a kabul ettirerek, mukabilinde İranlılara Kotur Boğazı'nda başka bir arazi devretmek istiyorduk. Bu esas dahilinde açılmış olan mazakereler müspet bir şekilde neticelenerek, ihtilaf halledilmiştir. Bu suretle şarkta herhangi bir siyasi fikre atfolunabilecek asayiş bozukluğu kesin olarak bertaraf edilmiş ve İran'la münasebetimiz o zamandan itibaren hiçbir engele maruz kalmaksızın tam bir emniyet üzerine oturtulmuştur.

İran Sınırı

İran Şehinşahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti 1934'te olmuştur. Bu ziyaret tarih bakımından önemli hadiselerden biridir. Rıza Şah'a memleketimizde görmek istediği her yer, hatta genelkurmaydaki hazırlıklar ve askeri tertipler gösterilmiş, bütün kapılar açılmış, tam bir dostluk emniyeti ifade edilmiştir. Rahmetli Şehinşah, bütün bu iyi dostluk çabalarını ve muamelelerini tam değeri ile takdir etmiştir. Aramızdaki bu iyi münasebetler onun ölümüne kadar sürmüş ve o münasebetler bir yadigâr olarak, bir hatıra olarak her zaman iki memlekette yaşamıştır.

Rıza Şah Pehlevi, Atatürk ile İzmir'e gittikleri zaman ben de beraber bulundum. Sonra Şehinşah'ın İstanbul ziyaretinde yine beraberdim. İstanbul'u gezdirdim. Çamlıca Tepesi üzerinden İstanbul'u seyrettiği zaman çok mütehassıs olmuştu. İstanbul bütün haşmetiyle, tarihi kudretiyle, gözlerimizin önüne uzanmış duruyordu. Şehinşah bu manzaradan son derece duygulandı. Bunun üzerine takdirlerini ve Türkiye için güzel duygularını dostane bir ifadeyle bana anlatmaya başladı.

Şehinşah'ın Derdi

Şehinşah bana özel bir muhabbet de göstermişti. Onun mahrem dertlerinden birisi, o zaman hepimizin başında olan bir dertti. Şahinşah memleketini taassubun elinden kurtarmak ve ileri götürecek hamlelere ulaştırmak için neler yapmak lazım geldiği üzerinde tasavvurunu söylüyor ve bana taassupla uğraşmak için nasıl bir yol tutulması lazım geldiğini soruyordu. Bizim daha tecrübeli olduğumuzu söyleyerek, bana bu suali tevcih ettiği zaman, kendisine şunları söylediğimi hatırlarım:

"Evvela taassup taraftarı olanların taarruzlarından memleketi kurtarmak lazımdır. Taassup taarruz etmeden yaşayamaz. Nerede azgın bir tahrik ve teşvik görürseniz, ilk önce bu tasallutu, bu taarruzu men etmelisiniz. Herkes dinin icabını yerine getirmek için dini vazifeleri istediği gibi yapsın. Ama düşmanlık yaratmasın ve tahrik etmesin."

Ben bunları söyleyince, düşündü, "Doğru söylüyorsun" dedi. İzmir'e gittiğimiz vakit orada halk büyük coşkunluk göstermişti. Rıza Şah'ın gerek İzmir'de, gerek Yalova'da ve İstanbul'da, hülasa gittiğimiz her yerde, istediği gibi Türkiye'yi görüp huzur içinde tetkik yapabilmesi için kendisine her kolaylığı sağlamaya çalıştık.

Doğu Asayişinin Mahiyeti

Doğu asayışı vesilesiyle İran'la olan münasebetlerimizi ve Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye seyahatini anlattım. Şimdi, doğu asayişinin bir başka tarafını söyleyeceğim. Doğu asayişinin siyasi mahiyetinden başka bir çekirdeği daha vardır. Bir defa memleketin her tarafına şamil olan adi şekavet meselesi var. Bunu ciddi olarak takip etmekle, kısa zamanda halletmek daima mümkün olabilir ve mümkün olmuştur. Bir de az çok siyasi mahiyet gösteren sosyal ayaklanma vardır. Şeyh Sait İsyanı ve İhsan Nuri'nin Ağrı hareketleri şeklinde bu tarz ayaklanmalarla uğraştığımız seneler süren bir devre geçirdik. Vakit vakit hatırdaki kalacak kadar önemli olmayan hareketler de olmuştur. Bunlar sönüp gider. Daimi bir huzursuzluk yuvası da Dersim idi. Memeleketin öteden beri Dersim meselesi diye bir derdi vardı. İmparatorluk, Dersim ayaklanmaları karşısında aciz kalmıştı. Dersim'de reisler, kısmen mezhep tahriklerinden istifade ederek daimi bir huzursuzluk yaratırlardı. Mesele aslında kültür meselesi ve

iktisadi mesele idi. Halk darlıktan sıkıntı içindedir. Herkes geçimini dışarıda arar. Dersim halkının görgülü olanı çoktur. Bunlar dışarıda, İstanbul'da yetişmiştir. Ama dışarıdan yerlerine döndükleri vakit, kabile reislerinin, dini reislerin, yani şeyhlerin tesirine ve teşvikine maruz kalırlar. Bu teşviklerle büyük hareketler yaparlar. İdare, ayaklanmalar karşısında daima aciz kalır. Hemen her seferinde uyuşmaya gider ve ayaklanmış olanların yaptıkları yanlarına kalır. Bir-iki sene sonra bu hareketi tekrar ederler.

Dersim ayaklanmaları doğrudan doğruya şekavete dayanır. Halk, aslında mustarıptır. Hareketi idare eden şeyhler ve reisler payın büyüğünü alırlar. Peşlerinden sürükledikleri insanlar da şekavetin mahsulünden asgari derecede istifade ederler, ama geçinir giderler. Böyle bir sistem tabii olarak yerleşmiş addedilir.

İşin başı muvasalasızlıktır. Kışın hiçbir yerle irtibatları işlemez. Yazın geçitleri, yolları yoktur. Arazi dağlıktır. Bir ayaklanma olup asker sevk edildiği zaman, yakalananlar darda kalırlarsa nihayet mağaralara sığınır. Askerin buralara girmesi, tesir etmesi güçleşir. İyi niyetli vatansever Dersim halkının şeyhlere ve reislere sözünü geçirmesi mümkün değildir.

Demiryolu Geline

Dersim meselesini nihayet demiryolu halletti. Bölgenin, güneyinden, kuzeyinden demiryoluna kavuşturulmasından sonra, memleketin herhangi bir yerinde olacak bir asayişsizlik hareketi ile Dersim'de olacak asayişsizlik hareketinin hiçbir farkı kalmadı. Dersim'i bu muvasala imkânı kurtardı. Oraya iki koldan demiryolu gitti ve Dersim'in her tarafına yol yapılarak içindekiler dışarı çıkar ve dışındakiler içeri girer hale geldi. Bu mevzuda kimsenin bilmediği başka asıl tesirli bir nokta daha vardır: Biz 1950'de iktidarı bıraktığımız zaman, bütün Türkiye illeri için ilkmektebi en çok olan vilayet Dersim'di. Kızları mektebe gittiler, erkek çocukları mektebe gittiler ve yetiştiler çocuklar, Dersim içinde tahsil görmeye başladılar. Bütün bu tedbirler neticesinde Dersim'de yalnız asayiş sağlanmış olmakla kalmadı. Dersimli vatandaşlar görgülü ve akıllı olarak her yerde Türklere iyi örnek teşkil edecek misaller verir hale geldiler. Ben 1937'de başbakanlıktan ayrılıncaya kadar, Dersim tabii hayat

şartlarına kavuşturulmuştur. Ben ayrıldıktan sonra, fazla önemli ve devamlı sayılmamakla beraber, orada bazı hadiseler ve vakalar olmuştur. Ama aslında Dersim meselesi 1937'ye, başbakanlıktan ayrıldığım tarihe kadar, halkın iktisadi ve sosyal ihtiyaçlarını ne alan bir idare tarzı kurulmak suretiyle, iyi bir neticeye bağlanmıştır. Biz Dersim'i o halde bıraktık.

Ekonomik Tesirler

Doğuda şeyh Sait İsyanı'ndan önce ve ondan sonra kalan toprak reformu gibi sosyal meseleleri halledecek ıslahat yapılmadığı gerekçesiyle tenkit edilmişizdir. Bu tenkitler, sosyal meseleler çok partili demokratik hayat gelmeden evvel halledilebilirdi, tarzındaki tahminlerin neticesidir. Feodal sistem, büyük toprak ağalarının veya şeyhlerin tesirleri ve nüfuzları kaldırılıp şarkta ekonomik tesirleri grlmeliydi, bunlar yapılmalıydı, yapılmadığı için doğu meselesi hallolunmadı, derler. Fakat düşünmek lazımdır ki, biz doğuda geri kalmışlığı izale edip (gidermek) memleketin batısında ve ortasında olduğu gibi bir gelişme ve bütünleşme mekanizmasını kurabilmek için, yalnız sosyal meselelerle uğraşmıyorduk. Devletin zamana ihtiyaç gösteren enfrastrüktür tesislerini de tamamlamaya çalışıyorduk. Mali ve iktisadi bakımdan şartlar hazırlandıka, demiryolları inşa edildikçe ıslahat ilerliyordu. 1950'de iktidardan çekildiğimiz zaman, doğu için ayrı bir kalkınma planı yapmak lazımdır kanaati ile işlere girişmiş bulunuyorduk. Çok partili hayatın, siyasi akımın insafsız ve olumsuz propagandaları arasında, doğu için ayrı bir program tatbik edecekler tarzında bizim aleyhimizde birtakım akımlar yaratılmaya sebebiyet verilmiştir. Düşünmeli ki, 1950'den bugüne kadar 19 sene geçmiş olduğu halde, memleketin geri kalmış bölgelerinin ve bu arada doğudaki geri kalmış yerlerin kalkınması için, oralara ait özel kalkınma planları tatbik etmek lazımdır kanaatine tekrar gelmişizdir. Vaktiyle bize yneltiymiş olan bu tarzdaki yermeler, hem temiz bir arzunun ifadesi, hem tatbik kabiliyetini ve imknını düşünemeyen bir nazari tenkidin mahsulüdür.

Suriye Hududu Meselesi

Biz doğu kalkınması meseleleri ile uğraşırken, bunun, bir ucundan iskân meselesine dayandığını da fark etmiştik. O zaman, galiba 1935-36 senelerinde olacak, Birinci Umumi Müfettişlik buna teşebbüs etti. Karadeniz bölgesinden Muş civarına, Van ve Diyarbakır bölgelerine muhacir getirdik, yerleştirdik. Şimdi, bu vesile ile söylemek isterim ki, bu memlekette er geç bir iskan politikası uygulanacak ve gerek ormanlık köylerde, gerek dağlık yerlerde geçimini sağlayamayan halk bir yer değiştirmeye tabi tutulacaktır. Zaten halk, tarım şartları ve geçim şartları güçleştikçe, kendiliğinden göç ederek gecekondu şeklinde büyük şehirler etrafında yerleşmekte ve ihtiyaçtan doğma bir iskan rejimi tatbik etmektedir. Tarım zayıfladıkça her ihtiyaç artacaktır. Toprak reformu ve tarım gelişmesi sağlandıkça halk bulunduğu yerde daha çok kazanacak ve kendi malı olan toprağın kadrini daha iyi bilecektir. Şimdi, asayişsizlik meselesinin bir başka tarafına geçiyorum. Doğudaki siyasi şekavetlerin bir önemli kaynağı da Suriye hududu olmuştur. Vaktiyle Türkiye'den Suriye'ye iltica etmiş olan eski siyasi cereyanların başları, mesela Cemil Paşazadeler gibi birtakım kimseler, cumhuriyetin ilk zamanlarında her vesileden istifade etmeye kalkışmışlardır. Bunlar Milli Mücadele'de bizim karşımızda vazife almışlar ve Milli Mücadele'nin zaferi ile beraber Suriye'ye geçmişlerdi. Aslında Türk aileleri olan bunlar, feodal bir sistemden gelmişler, köylerinde bulunan halkın hâkimiyetini devlet nezdinde siyasi şekilde değerlendirmeye alışmışlardı.

Koruma Tedbirleri Yoktu

Suriye hududunun geniş olması ve kâfi derecede korunma tedbirlerinin bulunmaması sebebiyle Suriye hududu daimi kargaşalığın yuvası olmuştur. Suriye'deki manda idaresi, Suriye ile Türkiye arasında yakın ve dostça münasebete mani olmak için bu kargaşalığa müsamaha göstermekte idi. Ben, 1937'ye kadar Suriye hududundaki asayişsizlikle uğraştığımı ve Fransız Hükümeti'ni ikna etmeye çalıştığımı bilirim.

Hudut asayışı bakımından Irak ile münasebetin ayrı bir özelliği vardır. İngilizler Musul ve Irak için her türlü mücadeleyi yaptıktan sonra Irak ile Türkiye arasında hudut geçimsizliği ve ihtilaf olmamasına dikkat

göstermişlerdir. Ve Irak'taki Arap idaresi de Türkiye ile bir ihtilafa mahal vermemek için daha uysal ve dikkatli bulunmuştur.

Asayişsizliğin Tam Teşhisi

Biz Fransız hududundaki daimi ihtilafın ve asayişsizliğin hakiki sebeplerine tam teşhis koyamamışızdır. Fransa ile münasebetlerimiz çok iyi idi. Bu çok iyi münasebetlere rağmen, Suriye'den Türkiye'ye kaçakçılığın ve yine Suriye'den Türkiye'ye sarkıntılık şeklinde taarruzların sonunu almak mümkün olmuyordu. Bu vaziyet, Avrupa'da Türkiye'nin Fransa ve İngiltere ile kaderi birleşiyor, birleşti havası hâkim oluncaya kadar devam etti. Umumi siyaset ufkunda görülen ihtimallerin bizi paralel bir istikamete sevk ediyor manasını vermeye başlamasından sonradır ki, Suriye ile Türkiye arasındaki münasebetleri korumak ve asayişsizliği kaldırmak, Fransa için de bizim gibi bir mesele oldu. ve ondan sonra bunun arkası kesildi. Bahsettiğim bu sarkıntılıklar devrinde, huduttan geçerek Diyarbakır civarına kadar gelmiş olan taarruz çeteleri görülmüştür. Karaköprü olayı denilen olay, Mardin ile Diyarbakır arasında ve Diyarbakır'a yakın bir geçitte olmuştur. Huduttan geçen çeteler, Diyarbakır civarına kadar gelerek, Diyarbakır'a baskın yapmayı tasavvur edebilmişlerdir.

Türkiye'den Suriye'ye kaçmış olan kabile reisleri ve şeyhler, sonraları Türkiye'ye iltica etmeye heves ettiler. Biz bunlara iyi muamele gösterip tahrik yollarını kesmeye çalıştık. Fakat bu gelip gitmeler arasında yine vuruşmalar oldu ve bu yüzden münasebetler normal bir yola giremedi.

Suriye içinde Caber yakınında Mastafavi Karakolu denilen bir karakolumuz vardı ve burada uzun müddet kalmaya çalıştık. Erkânıharbiyemiz bu karakola çok ehemmiyet veriyordu. Ve oradan çekilip şimdiki hududa gelince kadar, manda idaresi zamanında, Suriye ile Türkiye arasındaki münasebetler çok güç safhalardan geçmiştir.

Cumhuriyetin Sildiği Zihniyet

Asayiş meselesi şekavet halinde Anadolu'da daimi bir mesele olarak uzun müddet yaşamıştır. Memleketi İstanbul'dan idare ile Ankara'dan, Anadolu'da dertlerin içinde idare arasındaki başlıca fark, bu meselede kendini göstermiştir. Evvelce Anadolu'nun bir köşesindeki asayişsizlik, bir valilik dirayeti ve mahdud vasıtaları meselesiydi. Hükümet, Anadolu'nun ortasında Ankara'da kurulmakla memleket bütünlüğünü ön plana almak mecburiyeti karşısında kalınca, asayişsizliğin önlenmesi, dağlardaki hâkimiyetin kaldırılması bizzat devletin varlığı meselesi haline geldi. Bununla ciddi bir surette uğraşmışızdır. İmparatorluk zamanında İzmir'de Çakırcalı denilen efe, İzmir'in bu kadar yakınında seneler ve senelerce imparatorluğa karşı bir ayrı hükümet gibi halk içinde idare yürütmüştür. Zamanın valilerinin, Çakırcalı'nın bu hâkimiyetinde istirakleri olduğu söylenir. Mesela Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa'nın dağlarda bulunan eşkıya ile özel münasebetler kurup onlarla özel anlaşmalar yaparak tesirlerini bertaraf etmek için faal olduğundan bahsederler. Ne kadar doğru olduğu belli değil. Ben zannederim ki, bunlar büyük ölçüde yakıştırmaya ve uydurmaya. Gerçek olan şudur: İzmir vilayeti içinde asayiş yoktur, eşkıya dağdan yakın kasabaya hükmetmektedir. Bu zihniyet ve bu anlayış, cumhuriyetle kökünden silinmiştir. Bunu silmek için asırlardan gelen alışkanlıkları, inanışları ve âdetleri yalnız ortadan kaldırmak değil, zihinlerde de unutturmak lazımdır. Bunun için uğraştık. Büyük ölçüde muvaffak olduk. Çok partili hayata geçtikten sonra, Anadolu'daki asayiş meselesi tekrar canlanmış ve asayişsizliğin sergerdelerinin de açıktan veya el altından politikaya karışması yüzünden, yeni bir istikamet almıştır, denilebilir. Ama nihayet medeni devlet idaresi fikri zamanla her idareye hâkim olmaktadır ve her idare, asayiş meselesini halletmek devletin ilk vazifesidir, kanaatini benimsemeye ve onun tedbirlerini almaya kendisini mecbur saymaktadır. Memleket büyüktür, fakat kökleşmiş olan âdetleri sökebilmek için şimdiki vasıtalar çok daha kuvvetlidir. Muvasala daha kolaydır, silahlar daha tesirlidir, hareket ve seyyaliyet imkânları daha çoktur. Yalnız, memleket büyük olduğu için lazım olan tedbirlerin hepsini alıp, teşkilatlandırmak masraf ve talim işidir. Daha mahdud imkânlarla asayiş meselesini memleket için tedavi edilmez bir dert halinden çıkarıp zabıta vakalarının ölçüsünü ve tesirini azaltmak cumhuriyet devrinde mümkün olmuştur. Bu mevzuda daha

kuvvetli şeyler söyleyemeyişimin sebebi, bugün Siirt etrafında yollarda ve hiç umulmayan yerlerde bile, soygunlar olduğunu görebilmemizdir. Unutmamak gerekir ki, asayişsizliği takip vasıtası arttığı kadar, soygun vasıtaları ve soyguncuların hareket kabiliyeti de artmıştır.

Temizleme

Bir eşkıyayı ortadan kaldırmak için hükümetin başka bir eşkıya ile işbirliği yapması, asırlardan beri, idare şekli olarak memleketin geleneğinde yerleşmiştir. Biz cumhuriyette böyle bir yola girmedik. Herhangi bir yerde asayişsizliğe ait en ufak bir eğilim gördüğümüz zaman, orasını ciddi bir surette temizlemiştir. Söz vermiş de, gelmiş de, sonra öldürülmüş. Böyle şey olmaz. Her şeyden evvel, devletin sözü itibarını kaybeder. Ben buna karşılık gösterilecek hiçbir faydayı kabul etmem. Bir eşkıyaya söz verilecek, adam inanarak gelecek, sonra takip edip öldürecektir. Bir anane olarak bizim zamanımıza kadar devam eden bu tertip, vakit vakit tedbir olarak bize de söylenirdi. Fakat ben hiçbirisine iltifat etmemişimdir. Eşkıya adalete teslim olur. Mutlaka öldürmek şart değildir. Devlet muayyen vakalar için bazı sebeplerle ve şartlara bağlayarak umumi af ilan eder. Fakat eşkıya ile devlet idaresinin bir tertibe, bir anlaşmaya girmesi olmaz. Devlet idaresinde böyle bir şeyi benim aklım almaz. Siyasette almıyor, neredede kaldı adi şekavette alsın...

DEVLET OLARAK GÜÇLENDİK

Toprak Davası

Milli Mücadele'den sonra kurulmuş olan cumhuriyet idaresi ilk iki üç senesini, tekrar İstanbul'da eski hayata dönmek için Anadolu'da yerleşmek çabası ile geçirmiştir. Siyasi bakımdan, sosyal bakımdan ilk yıllarda bununla uğraştık. Yeni idareye karşı tepkiler bu arada ciddi olarak kendisini göstermiştir. Şeyh Said İsyanı ve ondan sonra İran hududunda ve Suriye hududunda uzun müddet devam eden

şekavet hadiselerinin temizlenmesi, yeni rejimin bir devamlı faaliyet sahasını teşkil etmiştir. Bu müddet esnasında devlet idaresinde en büyük mesele mali ve iktisadi düzeni kurabilmek meselesi idi. Mali ve iktisadi güçlükler, kaynağını, memleketin muharebelerden harap bir halde çıkmasından alıyordu. Lozan Muahedesi'nin müddetlere bağlı olan kayıtlarının kalkması ve imparatorluk zamanında cari olan mali münasebetlerin tekrar hortlaması ve yaşatılması ümidinin tasfiyesi en az 10 sene sürmüştür. 1929-1930 yılına kadar bunlarla uğraşılmıştır.

Cumhuriyet, İkinci Cihan Harbi'nin emareleri ufukta görüldüğü zaman memlekette asayişe hâkim olmuş, sulh muahedesinin güç geçitlerini hiçbir gerileme olmaksızın atlatmış, bütün cihanın içinde bulunduğu mali ve iktisadi buhranlardan kendisini koruyabilmiş bir durumdaydı. Bu şartlar içinde biz, İkinci Cihan Harbi'nin ihtimallerini karşılar ve hatırı sayılır bir kuvvetteydik. Cihan harbinde, bu safta veya öbür safta, önemle hesaba katılmak icap eden bir devlet olarak kuvvetli bir bünye kazanmıştık.

İktisadi Buhrana Karşı Tedbirler

Dünya iktisat buhranı patladığı zamanlarda, kendimizi olumsuz akıntılara karşı korumak için bütün esaslı tedbirleri almaya başladık. Memlekette gerek siyasi çevrelere, gerek iktisat çevrelerine söylediğimiz, kazandığımızdan fazla sarf etmemek ve idaremizi bilerek devamlı yatırım ve gelişme çarelerini aramak olmuştur. İktisadi buhran her yerde milletleri açıklardan kurtulmak çabasına sevk ettiği zamanda, biz şimdiye kadar alıştığımız fedakârlıkları intizama koyup plana bağlayarak işin içinden daha kolay çıkabileceğimiz kanaatindeydik. Bu kanaati seferber ettik, bu kanaate göre tedbirler söyledik. Daha o zamanlarda çiftçinin kendi malı olan toprak üzerinde çalışmasını sağlamayı, Atatürk açış nutuklarında, ben çeşitli beyanlarımda daima öne sürmüştüzdür. Tarım ihtiyaçları için kooperatifleşmeyi ve kooperatif tertipleri ile köylünün mahsulünü değerlendirmeyi, olayların zoru ile meydana çıkmış bir prensip olarak memlekete anlatmaya çalışmışızdır. Bunca sene sonra aynı tedbirleri tekrar anlatmaya ve uygulamaya çalışıyoruz.

Kliring Usulü

Bu iktisadi buhran devrinde, ticaretimizi tıkanıklıktan kurtarmak için başvurduğumuz tedbirlerin bir esaslısı kliring usulü olmuştur. Başka bir çare bulunmadığından kliring anlaşmaları ile dış ticaretimizi işler bir halde tutabildik. Türlü tartışmalara ve tenkitlere maruz olan bu usul, bizim mahsullerimizin satılmasının güç olduğu, ihtiyaçlarımızı sağlamak için kâfi dövizimiz bulunmadığı zamanlarda bir kurtuluş çaresi önemini taşımıştır. Bütün kliring anlaşmalarını başarı ile müzakere etmiş ve başarı ile neticelerini alabilmişizdir.

İktisadi buhran devirleri, bizim plan hususundaki görüşümüzü ve ihtiyacımızı meydana çıkaran önemli seneler olmuştur. Plan meselesini, 1932'de Rusya'ya yaptığım seyahatin başlıca hedeflerinden biri olarak düşünmüşümdür. Ruslar planın mali kaynaklarını nasıl buluyorlar, şimdiye kadar plandan ne gibi neticeler almışlardır, bugünkü durumları nedir, kendi ihtiyacımıza ve halimize göre çıkaracağımız neticeler ve tedbirler ne olabilir? Rusya seyahatinde başlıca hedefim bunları keşfetmeye çalışmak olmuştur. Nitekim Sovyet Rusya'dan, planı, ihtiyacımıza göre ciddi bir tedbir olarak düşünmek gerektiği kanaati ve kararı ile döndüm.

Fabrikalar Kuruluyor

Rusya'da kararlaştırdığımız üzere, tecrübeli bir Sovyet uzmanı olan Profesör Orlof başkanlığında bir heyet Türkiye'ye geldi ve 3-4 ay gibi kısa bir zamanda bize olumlu, uygulanması mümkün bir plan verdi. Yaptığı planı anlatarak gitti. Bu planı ciddi bir dostluk işareti, Profesör Orlof'u da muktedir bir uzman olduğu kadar, itimat telkin eden şerefli bir insan olarak kabul etmişizdir.

Sovyet heyetinin başı, plan tatbikatında gerekli makinelerden bize neleri verebileceklerini ve neleri veremeyeceklerini, kendi veremediklerini, garp âleminde tedarik etmemiz lazım geldiğini, özel görüşmelerimizde bana açıkça söylemiştir. Sizin ihtiyacınız olan şu kalitede makineyi biz veremeyiz, bunu dışarıdan falan yerden alacaksınız, demiştir.

Sovyet uzman heyeti daha mühim olarak, bize, demir ve çelik endüstrisine girmek lüzumunu telkin etmiş, bu yola götürmüştür. Görüşmemiz esnasında bana, memlekette demir ve çelik endüstrisini kurmak lüzumunu anlattığı zaman memleketin bu endüstriyi kuracak halde bulunduğunu kesin olarak temin etmiştir. Planda Nazilli Fabrikası'nın kalitesi özel bir önem taşıyordu. İnce vasıfta kumaş dokuyacaktı. Bu kumaşı dokuyacak makineleri Garp'tan almamız lüzumunu söyledi. Karabük Demir ve Çelik Fabrikası için ciddi olarak ısrar etti. Bunu lüzumunu anlatmak için uzun gayret sarf etti. Ayrıca yeri için de ısrar etti. Biz sahilde istemiyorduk. O zamanki silahlara göre, denizden doğrudan doğruya ateş altına alınabilecek bir fabrika kurmakta mahzur görüyorduk. Fabrikanın daha içeride olmasını düşündüğümüzü Profesör Orlof'a açıkça söyledim. Hakkınız var; fakat sahilden uzaklığı nihayet Karabük olan bir mıntıkada kurulursa ancak o zaman iktisadi olabilir, dedi. Bundan daha içeride kurarsak ekonomik bakımdan idareli olamayacağını, çok sıkıntı çekeceğimizi söyledi. Halbuki bizim askeri mahfillerimizin kanaati değişikti. Onlar fabrikanın Karabük'te de değil, çok daha içerilerde kurulması için ısrar etmekteydiler. Bu Teşebbüs Lüzumluydu

Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın makinelerini de yine Garp'tan tedarik etmek mecburiyetinde kaldık. Fabrikayı İngilizlere yaptırdık. Bu teşebbüsün ne kadar lüzumlu ve önemli olduğunu ve bize bu fikri ısrarla telkin eden insanların ne kadar iyi niyetli fikir söylediklerini tasavvur etmek için düşünmeli ki, bu kadar dar zamanımızda teşebbüs ettiğimiz Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın tamamlayıcısı olan işi, ancak geniş zamanımızda ve 15 sene sonra devlet eliyle olmaksızın tekrar ele almışsındır. İkinci demir ve çelik fabrikasını, geniş bir zamanda kabul edilemeyecek özel şartları bulunmasına rağmen, eseri vücuda getirmek pahasına yine dar bir zamanımızda devlet hazinesine yüklediği külfetleri memnuniyetle göze alarak müzakereleri benimsedim ve neticeye erdirdim.

Müzakereler Çıkmaza Giriyor

Planlama, tatbik konuluncaya kadar büyük güçlük devrinden geçmiştir. Planı biz kabul ettikten sonra tatbikine, Rusya seyahati esnasında dolar olarak yapmış olduğumuz istikrazla başlayacaktık. Fakat planlama müzakereleri bir ara tam bir çıkmaza girdi. Bir gün Rus sefiri bana geldi, biz planlamayı tatbik etmek ve uygulamak fikrinden vazgeçmeyi teklif ediyoruz, dedi. Hayretler içinde kaldım. Sebep nedir, niçin vazgeçiyorsunuz, ben vazgeçmiyorum, dedim. Mesele anlaşıldı. Patent meselesinden çekiniyorlar ve şu teklifi yapıyorlardı:

"Bizim vereceğimiz makinelerden dolayı, taklit olduğu, patentsiz alındığı tarzında ileride herhangi bir şikâyet veya dava çıkarsa, bu davanın hukuki neticelerini ve tazminatlarını şimdiden taahhüt edeceksiniz."

İmkânları Kaybetmezdik

Bizim bu gibi bir taahhüt altından kalkamayacağımız gerekçesi ile işi daha ileri götürmeksizin, bu safhada bırakalım diye bir teklifte bulundular. Bunun üzerine ben farkında olmayarak ilk planın ne kadar çıkmaza girmiş bulunduğunu görüp uyandım. Bu mesele, bizim İktisat Vekâleti'nden çıkmıştı. Rus sefirine dedim ki:

"Bu planın herhalde tahakkuk ettirilmesi lazımdır. Hem sizin haysiyetiniz için lazımdır; hem bizim sözüne güvenilir, ciddi olarak kalkınmak isteyen bir devlet olduğumuz ve itibarımız için lazımdır. Onun için bu güçlüklerin kaldırılması işini ben tanzim ederim. Her iki devlet için bir haysiyet meselesi olmuştur: Bu fikirden kesin olarak vazgeçin."

Bu suretle, yapılan teklifleri reddettim ve yeniden müzakereler ne haldedir, şartlar nelerdir, hepsine el koydum. İstikbalde şöyle olacakmış, böyle olacakmış... Elimdeki makinelerden sakındığım herhangi bir şey varsa, bunların her birini dünyanın bütün insanlarına göstereceğim ve dava açsın diye teşvik edeceğim. Kim zorluyor beni? Ben bir an evvel fabrikalar kurulsun ve ihtiyacımız tanzim olunsun istiyorum. Bir dokuma memleketiyiz, bütün iptidai maddesi var, fakat ihtiyacı karşılayacak ölçüde en ufak bir fabrika yok. Böyle bir vaziyette ele geçmiş imkânları kaybedemezdik. Vaziyete müdahale ederek, planın tatbikini sağladık. Fabrikaların bir kısmını

makinelerini zaten dışarıdan aldık. Sovyet Rusya mütehassıslarının elleri ile kurulmuş olan fabrikalarda o mütehassıslar uzun müddet çalıştılar, ihtiyaçlarını yerinde takip ettiler tamamladılar. Sovyet uzmanlarının içimizde çalışmaları yüzünden, gerek dahili propaganda, gerek çalışmalarında geç kalma vesaire gibi herhangi bir güçlük ve kötü niyet asla görmedim.

Planlı Kalkınma ve İç İstikraz

Bu ilk planın kararlaştırılıp tatbika konulmasından sonra her sene yeni bir programın yapılması ve uygulamaya geçilmesi büyük bir mesele olurdu. Planlı çalışma 1933'ten 1938'e kadar böyle devam etti. Plan yapılması mesele olurdu dedim, çünkü mali ve iktisadi şartlar o kadar güçlü ki, kalkınma planına alınmış olan yeni eserleri meydana getirmek için mali kaynak bulmakta sıkıntı çekerdik. Bunun için nihayet hazineden para vermek lazım gelirdi. Ve tabii plana Hazine'den para sağlamak büyük bir mesele olurdu. Her sene Maliye ve İktisat Vekilleri bunun için kavgaya tutuşur ve hükümet olarak araya girerek hal çaresi bulmaya çalışırdık. 1938'e kadar plan tatbikatı bu sıkıntılar ve çekişmeler içinde devam etti ve ancak fabrikalar meydana çıkıp işlemeye başladıktan ve memlekette özel teşebbüse misal teşkil edecek bu iyi örnekler görüldükçe, plan tatbikatı üzerinde her türlü çekingenlik ve dedikodu kesilip bitmiştir. Plan tatbikatının eserleri olan ve özellikle Anadolu içine dağılmış bulunan fabrikaların faaliyete geçmesi memlekette hakiki bir iyi karşılama gördü. Meydana gelen eserleri herkes heyecanla kabul etti. Nazilli ve Kayseri fabrikaları açılıp, gayri meskûn bir çöl ortasında mamure vücuda getirecek olan yeni tertiplere ve mesela Karabük Demir Çelik Fabrikası tesislerine girişildikçe, her tarafta vatandaş, heyecanla, gelecek planların kendilerine neler getireceğini sormaya ve bunu takip etmeye başladı. Halkın yatırıma gösterdiği bu alaka maliyecilerimizi iç istikraz yolu ile kaynak bulmaya sevk etti. Bir tecrübe olarak iç istikraz yaptık. Vatandaştan gördüğümüz iyi kabulle buhran içinde geçirdiğimiz mali senelerimizi nispeten ferahlatmaya ve yatırım ihtiyaçlarımızı sağlamaya muvaffak olduk.

İş Bankası'nın Kuruluşu

İktisadi ve mali faaliyetlerini anlattığım devre içindeki en önemli mali hadiselerden biri 1924'te İş Bankası'nın ve diğeri 1931'de Merkez Bankası'nın kurulmasıdır. Her iki bankanın kuruluşu da başarılı birer hadise olmuştur. Önceleri ayrı bir banka tesis etmeye lüzum kalmadan mevcut bankalardan birini Merkez Bankası olarak kullanmak eğilimi vardı. İş Bankası aynı zamanda Merkez Bankası olabilir, fikri savunuluyordu. Ben bununla mücadele ettim.

Zannederim, 1931'de Maliye Vekili Abdülhalik Renda'dır. Ayrı bir Merkez Bankası kurulmasında onun büyük hizmeti geçmiştir.

1924'te kurulan İş Bankası'nın yerleşip gelişmesi için ilk zamanlarda Maliye Vekilleri çok yardımcı oldular ve dikkatli davrandılar. Bütün iş âlemi için çalışacak bir bankanın her suretle itibarlı olarak kurulması ve ilk kuruluş senelerinin güçlüklerini başarı ile atlatabilmesi, hükümet için, devlet için önemli bir meseleydi. Hep dikkat gösterirdik. Banka kuruldu ve muvaffak (başarılı) oldu.

Merkez Bankası'nı tecrübe etmeye lüzum yoktur ve bunu İş Bankası etrafında yapalım fikri bunun üzerine uyandı. Merkez Bankası, kendi özel vazifeleri için müstakil ve sağlam bir müessese olsun, devletin altın olarak ne varlığı varsa bunların hepsi oraya verilsin, fikrinin öncülüğünü rahmetli Abdülhalik Renda yaptı ve fikirlerini kabul ettirerek, Merkez Bankası'nın başlıbaşına itibar görür bir müessese olarak kurulması mümkün oldu. Merkez Bankası kurulduktan sonra, gerek emisyon üzerinde, gerek ticaret muvazenesi gibi memleketin mali ve ticari meselelerinde hükümet üzerinde son derece tesirli ve kuvvetli bir müessese haline geldi.

ATATÜRK'LE TARTIŞMALARIMIZ

YILLARIN YORGUNLUĞU

Hatay Meselesi

1936 senesi ve 1937 başı, olayların gittikçe birikerek yorgunluk ve gerginliğin artmış olması devridir. Türlü meselelerden Atatürk ile aramızda münakaşa çıkmıştır. Bunların büyüğü Hatay meselesinde oldu. Hatay meselesinde, Hatay'da Türklerin içinde bulunduğu hayatın tahammülsüzlüğü ve Fransızların, Suriyelilerin Hatay meselesinde gösterdikleri olumsuz siyaset Atatürk'ü daima meşgul ediyordu. Fakat bir anda patlama şeklinde günün acil meselesi oldu. Muhitinde, yakınlarında, hatta hemşiresinde bile örneğini gösteren büyük bir hassasiyet başlamıştı. Hatay'da vaziyetin devamı artık mümkün olamayacağı kanaati yayılıyordu ve akşama sabaha bir büyük hareket olacakmış gibi bir hava yayılmıştı. Hatay meselesindeki bu her an patlama havası ve her an büyük bir hareketin başlayacağı intibai, Atatürk'ten geliyordu. Suriye hududunda münasebetlerimiz daima şikâyet konusuydu. Hatay'da Fransız idaresinden son zamanlarda şikâyetler çok artmıştı. Atatürk bütün bu hadiseler bir araya gelince Hatay meselesini artık halletmek zamanı geldiğine hükmediyor ve birdenbire büyük tezahürat şeklinde bu mesele ortaya atılıyor. Dışişleri gece gündüz Hatay meselesi ile meşgul oluyor ve nihayet Fransa hükümeti nezdinde teşebbüse geçerek bu meselenin biran evvel halledilmesinin, iki memleket ve halk arasında huzurun tesisi için acele bir mahiyet taşıdığı bildiriliyor. Bu şartlar altında Hatay meselesinden Fransızlarla aramız açıldı. Tabiatıyla açıldığından itibaren uzun bir müzakere devri başladı. Hatay'da bir neticeye varmak ve uzun müzakere devrini kısaltmak için Atatürk, her gün sabırsızlanıyor, hadiseyi yakından takip ediyordu. Bu esnada (36-37 seneleri), Hitler'in Avrupa'da tutumu tamamıyla belli olmuş bir durumdaydı. Avrupa'da herkes ittifaklar peşinde, gelecek büyük hadiselerle karşı tedbirler aramakla meşgul bulunuyordu. Yine bu esnada Fransızlarla Ruslar arasında münasebetlerin çok yakınlaştığı ve evvelce olduğu gibi bir ittifaka doğru süratle ilerledikleri ve belki de tahakkuk ettirdikleri söyleniyordu. Umumi siyasi ortamın bu durumunda, biz de Hatay meselesini ele almıştık. Bir aralık Atatürk'ün halinden bir askeri müdahale ile emrivaki yapmak fikri geçtiğini fark ettim. Kendisi ile bu meseleyi görüştüğüm gibi, Erkânıharbiyeyi Umumiye Reisi Fevzi Paşa ile de görüştüm. Hatay'daki meselede haklarımızı tatbik sahasına koymak için bir

netice alabilirdik, almak için çalışabilirdik, fakat her siyasi teşebbüsü bir tarafa bırakarak bir askeri hareketle emrivaki yapmak şeklini mahzurlu buluyordum. Kesin olarak vaziyet aldım. Ne yapabilir Fransızlar? Hiçbir şey yapacak halde değiller fikri ileri sürülüyordu. Evet. Fransızlar Suriye'deki mevcutları itibarıyla hiçbir şey yapacak halde değiller, fakat sadece harp ilan edilmesi bile, bizim memleketimizi büsbütün yeni bir siyasi ortam içine atardı. Avrupa'da gelişmekte olan büyük siyasi olaylar sebebiyle, kendi imkânlarımızı, durumumuzu birdenbire muayyen bir meseleye bağlamış oluruz ihtimalini, ciddi bir sakınca olarak görüyordum. Fevzi Paşa'dan rica ettim, bana yardım etmesini söyledim. Nihayet. Atatürk İstanbul'da son gösterişli hareketleri yaptıktan sonra Ankara'ya dönerken yolda kendisi ile Eskişehir'de görüştüm. Uzun boylu tekrar anlattım. Bir askeri hareket şıkkına girmenin mahzurlu olacağına onu ikna etmeye çalıştım ve muvaffak oldum. Dinledi uzun boylu. Böyle bir hareket yapmayacağını, yaptırmayacağını söyledi.

Bir İstanbul dönüşünde hatırlıyorum ben. Atatürk, Konya Ereğlisi'ne kadar trenle gitmişti. Ereğli'deki davranışlar, Hatay meselesinin böyle bir askeri darbe mahiyetinden, ihtimalinden çıkıp sükûnetle ilerlemesi ve sükûnetle hallinde ileri bir safhanın ümitleri başladığı zamandır. Hatay meselesinde böyle büyük bir buhrandan, hem hükümet olarak, hem de şahsen kendim geçmiş bulundum. Neticede, Atatürk, teşebbüsünü başarı ile bir sonuca vardırdı. Fransızlar Hatay'a kuvvetimizin girmesine ve Hatay'ın istiklalini kabul etmeye istidat gösterdiler ve nihayet, bu şekilde Hatay meselesi 1937'de kesin olarak bir neticeye bağlanmış oldu. Atatürk'ün Hatay teşebbüsü, bu suretle esaslı bir adım mahiyetinde başarıya ulaştı. Vaktinden evvel tamir edilmez şekilde münasebetlerin bozulması ve Fransızlarla aramızda harp çıkması ihtimali bertaraf edilmiş olarak başarılı bir hüviyet kazandı.

Hatay, daha Garp Cephesi'nde taaruzdan evvel Fransızlarla itilaf yapılırken, hudutlar tashih olunurken, Fransızlarla ciddi bir münakaşa konusu olmuştur. Orada evvela Hatay'ın hudut içine alınması ve sonra da herhalde Türkler için daha olumlu özel bir siyasi idare, yani istiklal ifade eden bir idare temin olunabilmesi için çok emek sarf olunmuştur. Vakit vakit Ankara İtilafnamesi'nin Hatay yüzünden kesilmesi ve Fransızlarla sulh olmaması ihtimali bile göze alınmıştır.

Bu safhaları Atatürk bana cephede anlatırdı, cephede bilgi verirdi ve Hatay yüzünden Fransızlarla itilafın bir neticeye varmaması ihtimalinden yakınırdı. Ben de kendisine, İstiklal Harbi'nin o devirde Gaziantep ve Adana'yı behemahal kurtarmanın harbin ondan sonraki cereyanı için bize çok faydalı olacağını, meseleyi bu şekilde bırakırsak, her şeyin zaten büyük zaferin neticesine bağlı olacağını, o zaman için iyi bir hazırlık yapılacağını söyledim.

Gaziantep ile Adana'yı kazanarak ve Hatay ile ilişkisini kabul ettirerek bir itilafa varılmasının, Garp Cephesi'ndeki savaş için faydalı olacağı mütalaasında bulunurdum. Yani Fransızlarla itilaf yapılması için gayret sarf etmenin, harbin neticesi için lüzumlu olduğunda birleşiyorduk. Atatürk ile son Hatay Münakaşası, itilaf esnasında kendi yazdıklarından benim anladığıma göre, daha ziyade etrafından geliyordu. O zaman her ne söylenirse Fransızların her şeyi kabul etmeye hazır olduklarını tahmin edenler vardı. Zaten siyasi anlaşmalarda, o siyasi anlaşmanın istinat ettiği askeri zaferin değerini ölçmekte, daima mübalağa ediciler bulunacaktır. Büyük siyaset adamları, büyük askerler her askeri zaferin gerçek değeri olan ölçü ne ise, onu tayin etmekte ve onu almak için gayret sarf etmekte özel maharetleri olan insanlardır.

Atatürk'le Hatay konusunda, İstiklal Savaşı'nda değil., 1936-37'de çok münakaşa ettik. Uzun sürdü. Ve belki o zaman bir askeri hareket yapsaydık, daha isabetli olurdu, daha iyi olurdu fikri onda kalmış olacaktır. Ama bunun işaretini, izini hiçbir zaman göstermedi.

İtalya ile Münasebetler

Hatay, siyasi ve askeri bir meseleydi. Bir de Nyon meselesi (*) olmuştur. Bu, İtalya'nın Habeşistan seferi esnasındaydı. Birleşmiş Milletler'in verdiği bir kararda Akdeniz'de İtalya gemilerine karşı Akdeniz devletlerinin müşterek bir tedbir almaları söz konusu idi. Biz de bu devletler arasına iştirak edip vazife alacaktık. Ben, bu münasebetle İtalyanlarla evvela temasa gelmek ve İtalyanlarla temasa gelip eğer İtalyanlar bizim tarafta, Doğu Akdeniz'de bir hadise çıkarmak istiyorlarsa, bizimle tutuşmalarının lüzumsuz ve sakıncalı olacağı kanaatindeydim. Bunu onlara söyleyelim. Onun için İtalyanlarla bu şüphe devirlerini idare ederken, tedbirde dikkatli

olduğumuz kadar çatışmak için vesile vermemeye ve İtalya arzuları nerede kendini gösterecek ve patlayacaksa, onu sükûnetle kendi seyrinde bırakarak takip etmeye dikkat ediyordum. Bir bahane vererek bir macerayı kendi üzerimize çekmekte fayda görmüyordum. Bu Nyon meselesi böyle bir davadır. Bunu görüşmek üzere Hariciye Vekilimiz Dr. Tevfik Rüştü Aras Cenevre'de idi. Orada temas ediyordu. Hükümetçe kendisine verdiğimiz talimat, 1937 yazında oluyor. Dr. Tevfik Rüştü orada. Hükümetçe kendisine bu talimatı vermiştik iştirak etmesin, diye.

Nyon'da İtalyanlara veya İtalyan gemilerine karşı limanlarımızda tedbir mevzubahis...

Nyon görüşmelerine katılıyoruz Akdeniz devleti olarak. Bir madde var. Bu anlaşmayı imzalayan devletlerin donanmaları anlaşmaya dahil bir devletin limanlarından ikmal yapabilir. Mesela Fransız, İngiliz donanmaları gelip Türk limanlarından ikmal yapabilir. Bir süreyle İtalya aleyhinde fiili bir hareket gibi geldi bu bana. İtalya aleyhine fiili bir düşmanlık. Siyasi bütün tartışmalara olumlu bir Akdeniz devleti olarak iştirak ettikten sonra, fiili bir hareket için ihtiyatlı olmamız ve girmememiz lazım geldiği kanaatindeydim. Bunun için ısrar ediyordum. Fazla uğraşmayalım diyordum. Tevfik Rüştü oradaydı. Ben hükümet noktainazarı diye bunu takip ediyorum. Atatürk de o zaman Florya'da, onlar da Tevfik Rüştü ile temas etmişler. Tevfik Rüştü'nün verdiği bilgiye göre, Florya'dan da ona ayrı talimat veriyorlarmış. Tevfik Rüştü hükümetle de reisicumhurla da temas ederek, her iki talimatı idare etmek için gayret ve maharet göstermeye çalışıyor. Nihayet bir gün talimatlar çelişiyor. Biz, İstanbul'dan verilen emre göre Tevfik Rüştü'nün bir karar verdiğini veya vereceğini öğrendik. Böyle bir hadise oldu. Tahkik ettim, İstanbul'dan talimat vermişler. Geleyim, görüşelim, dedim. Gelip görüşmek için izin istedim ben, görüştüm. Mutabakata vardık. (*).

Çiftlik Olayı

Nyon Anlaşması Ankara ile Florya arasında kalemi mahsus müdürleri ile temas halinde tartışıldı ve dediğim gibi Tevfik Rüştü, Cenevre'de her iki taraf arasındaki münakaşayı idare etmek için büyük bir darlık içinde çalıştı. Bu vaziyette iş sona erdi. Atatürk, Ankara'ya gelişinde

yolda, Atatürk Çiftliği'nin önünden geçerken bazı sualler sordu, onlardan konuştuk ve akşamüzeri köşkte toplanmaya çağıldık. 18 veya 19 Eylül günü. Bütün bu olaylar uzunca bir zamandan beri benim çalışmamda ve Atatürk'le olan münasebetlerimizde bir yorgunluk ve kırılganlık havasının son safhasıdır.

Çiftlik olayından evvel de birtakım özel meseleler çıkmış ve tartışılmalı olarak birtakım hal şekillerine bağlanmıştır. Her birinin bir izi kalmıştır. Şimdi sırasıyla söyleyeyim. Yugoslavya'dan dönüyordum. Geldim, ilk rastgeldiğim vekil arkadaşlardan biri, "Ankara'da Orman çiftliğinin Ziraat Vekâleti tarafından satın alınması konuşuluyor" dedi. Celal Bey'e söylemiş.

Vekil arkadaş bunu bilgi olarak verdi. Niçin oluyor, nasıl oluyor, sebep nedir tarzında bilgi almak istedim. "Fazla bir bilgim yok" dedi. "Yalnız böyle bir mesele var. Onu haber veriyorum" dedi. Bunun üzerine Atatürk'le görüşüm.

Bu meseleyi ben açtım Atatürk'e, Atatürk ile ilk görüşmemde, Yugoslavya'dan döndükten sonra, bu Orman Çiftliği'nin satın alınması meselesini konuştuk. Atatürk Ziraat Vekâleti'nin çiftliği almak istediğini söyledi. O zaman, hatırimda tam rakamı kalmadı, bedeli meselesinin konuşulduğunu da orada öğrendiğimi zannediyorum. Ben buna itiraz ettim. Orman çiftliğini yetiştirmek için çok emek sarf etmişsiniz, ama hükümet ve devlet de bir örnek göstermek için gösterdiğiniz gayreti kolaylaştırmak üzere çok emek sarf etmiştir. Büyük ölçüde hükümet yardımı ile, hazine yardımı ile meydana gelmiş bir eseri tekrar hazineye satmak muamelesi bizim için doğru olmaz. Ne olacak bu çiftlik, diye sordu. Ne olacak, bunu alacaklar bir gün, dedim. Yolunu devlet yapar, suyunu devlet getirir, ağacını devlet diker, sonra eser meydana gelince bunu değerlendirir satarsın. Özel bir maldır diye bu yürür gider, bırakmazlar. Hepimiz gideriz gitmeyiz ama sondan sonra bunu alırlar. E ne yapalım dedi. Bilmiyorum, ne yaparsın. Vereyim öyle ise, nereye vereyim dedi. Hazine'ye ver doğrudan doğruya dedim. Vereyim sözünü, o söyledi. O halde ben vereyim dedi. Bu muamele böyle takarrür etti (karar verildi) aramızda. Ali Çetinkaya, öğrendiği zaman beni gördü. Atatürk, çiftliği Hazine'ye veriyormuş, dedi. Evet, öyle kararlaştırdık dedim. Tafsilat söylemedim. Öyle kararlaştırdık dedim. Dedi ki, Atatürk çiftlikte her ağacın dikilmesine ilgi göstermiştir, takip etmiştir,

zevk almıştır. Bunu seviyor. Üzüntüsü yok mu? Bunu böyle Hazine'ye bağışlamakla müteessir olmaz mı? Hiç öyle görmedim ben dedim. Hakikat de öyle. Olmaz, son derece müteessir olmuştur, hiç şüphe etme buna dedi. Bir ağacına kıyamayan hepsini birden verir mi bunun, dedi. Aslında çiftliği elden çıkarmanın bir sebebi de zarar etmesi. Ondan kurtulmak için satış muamelesi düşünülüyor. Çetinkaya mümkün değil, çok müteessir olmuştur dedi, doğru bir şey değil bu. Doğru bir şey yapmadı manasına mı söylüyorsunuz, doğru bir şey değil manasına mı söylüyorsunuz, dedi. Öyle görmedim ben, dedim. Böyle bir ikazı aldım. Böyle bir şey yaptı bana, bu bir. İkincisi, çiftlik Hazine'ye devrediliyor, fakat bira fabrikası devredilmiyor. Bunu sonradan öğrendim. Dediler ki, bira fabrikası devredilmeyecek, pekâlâ dedim. Bira fabrikası devredilmeyecek ve bira inhisarı yapılacak. İstanbul'da Bomonti Fabrikası'nın bir davası var. Ondan bir defa da Atatürk şikâyet ediyor. Bomonti Fabrikası, imtiyaz müddetinin bitmesi üzerine devlete intikal ediyor. Bomonti Fabrikası, buna itiraz ediyor. Harp seneleri müddetten sayılmaz diyor. Harp seneleri müddetten sayılır diye bir toplantımızda Atatürk Bomonti Fabrikası'nın haksız olduğunu, bu muameleyi bir an evvel neticelendirmek lazım geldiğini söylüyordu. Nedir, niçin teehhür ediyor diye aradık. Adam Danıştay'a müracaat etmiş, dava etmiş. Adam haksızdır, muamelesini durdurmak lazım, bir an evvel bitirmek lazımdır mühalazasına karşı ben dedim ki, ne yapıyor adam? Böyle bir muameleye maruz kalmıştır. Bir Türk şirkettir. Türk mahkemesine müracaat ediyor. Yabancılik diye iddiası yok adamın. Mahkemeye gitmeyin mi diyeceğiz? Olmaz böyle şey. Gitsin dedim, bakalım mahkeme ne hüküm verecek. Bu meseleyi böyle kapattım ben.

Bomonti'ye lüzum yok diye düşünüyorlar. Halbuki ona da ihtiyaç var diye söyledim ben. İkisine de ihtiyaç vardır dedim. İnsihar Vekâleti bira fabrikası ile bir mukavele yapacak, inhisar mukavelesi yapılarak tayin olunan fiyatla, bira fabrikası satış yapacak, işletilecek. Bu muamele bahis konusu. Orman çiftliği yapacak bunu. Orman çiftliği devlete verilecek ve sonra da bira fabrikası ile vekâlet böyle bir şey yapacak, mukavele yapacak. Bir gün vekil bana geldi, dedi ki, Orman çiftliği ile bira fabrikası üzerine bir mukavele yapmaya imkân yoktur. Hukuki vaziyet odur ki, bütün bu tasarruflar Atatürk adınadır. Onun

için bu inhisar mukavelesi, vekâletle Atatürk arasında yapılmak lazım. Bunun üzerine ben, Atatürk ile konuştum. Vaziyet bu dedim. Bira fabrikası ile mukavele yapılacak ve bunu Orman çiftliği yapamaz. Mal sahibi olan tasarruf sahibi olan sizinle vekâlet arasında, inhisar mukavelesi yapılmak lazım. Güldü Atatürk. Nasıl olacak dedi. Bu olmayacak dedim. Karşı karşıya geçeceğiz de devlet reisi ile hükümet olarak inhisar mukavelesi yapacağız, olmaz bu dedim. Çiftlik hikâyesinde vaziyet bu.

Bundan sonra Nyon mukavelesi üzerine Heyeti Vekileye gelecek, toplanacak vs. zihnimde birden bire canlanan hadise bu benim: Çiftlik hikâyesi. (*)

Evvelce de Atatürk ile Hükümet Başkanı olarak beni müteessir eden bir olay cereyan etmişti. Atatürk vekillere sert muamele yapacak. Atatürk'ten bilhassa rica ettiğim, vekillerden hangisini istemiyorsa, itimadı yoksa söylesin, vekile söyleriz, hiç kimse kendi itimadına mazhar olmadığı halde vekalette kalmak arzusunda değildir, emin olsun bundan, bunu değiştirmek mümkündür. Yapmasın bunu. Bunu rica ettim kendisinden. Bu nokta üzerinde son derece kırılıyorum. Toplanıyoruz. Herhangi bir vekili istifaya mecbur etmek için, sert muamele yapmak onun için çok ağır bir muamele oluyor. Hükümet olarak, başvekil olarak benim için de çok üzüntü verici bir hadise oluyor.

1936-37'lerde ben nasıl yorgun, artık geçinmekte güçlük çekilen bir adam haline gelmişsem, Atatürk'ün de sıhhatinde başlayan bozukluklarla sükûnetini kolaylıkla kaybeder hale gelmiş olduğu kanaatindeyim. Atatürk'ün son anlarında beraber bulunmadım. Ama işittiğime ve tahmin ettiğime göre, son ana kadar melekâtını muhafaza etmiştir. İnsanlar melekâtını muhafaza edebilir. Bununla beraber hasta bir insanın bir tartışmada sükûneti daima müteessir olur. Hasta vücut tartışmalarda, muhakemelerde daima bir yorgunluk ve az tahammül göstermek istidadındadır. Muhtelif meselelerde çekişmelerde bunları, benim üzerimde bir yorgunluk devri saymak kabil olduğu gibi, Atatürk üzerinde de bir hastalık devri, başlamış olan hastalıkların sinirler üzerindeki yorgunluk devri, saymak mümkündür.

Nyon olayını takiben İstanbul dönüşünde akşam üzere Atatürk çağırıyor denildiği zaman vekillerin türlü sebeplerle, çoktan beri

birikmiş olan dolgunluklarla sert muameleye mazhar olmaları ihtimali benim zihnimde bir kâbus gibi canlandı. Bundan sonraki sofraya hayatının teferruatının ehemmiyeti yok. Ziraat Vekâleti'nin çalışmadığından, diğer vekâletlerin çalışmadığından bahsettikten sonra, şahıslara karşı çok kırıncı olmaya başladı. Ben onları müdafaa etmek mecburiyetinde kaldım. Bununla sofraya toplantımız ekşi bir hava içinde bitti.

Bu toplantıya giderken muhtemel hadiselerle göre ondan kopmak için, vazifeden çekilmek için kesin bir niyetim var mıydı? Bir hadiseye gidiyoruz. Neticesi ne olacak, nasıl çıkacak bilgim yok. Bir olaya gitmek endişesi bende uyandı. Artık çalışma güçlüğünden dolayı ayrılmayı da düşünüyordum. Ben, sabırlı ve tahammüllü bir adam olarak tanınmışımdır. Arkadaşlarım, siyasi rakiplerim, münakaşa ederler. Benim sabırla ve tahammülle geçirdiğim her meseleden sonra, büyük bir gayret sarf ederek o işten kurtulmaya çalıştığıma, gayretim bu maksada dayanıldığına hükmetmezler. Arkadaşlarım da herkes de, o sabırlıdır, dayanır, dayanma gücü vardır, ne kadar istesek dayanır, beni böyle muhakeme ederler. Sonra bir gün yine zorladıkları zaman hiç ummadıkları ölçüde sabrımın tükendiğini görürlerse şaşakalırlar, bu sefer beni haksızlıkla itham etmeye kalkarlar. Bütün hayatta kaderim bu.

Atatürk ile beraber çalışmaktan son ayrılma olayının tafsilatı bu. Sebepleri söyledim. Birikmiş sebepleri söyledim. Bunların hepsinin üstünde olan temel sebep, biraz evvel de işaret ettiğim gibi bende yorgunluk ve uzun müddet beraber çalışmaktan mizaçlarımız arasında vakit vakit hasıl olan tartışmaların, çekişmelerin verdiği netice bu. Bunu tabii bir netice olarak almak lazımdır.

Uzun süre beraber çalışmanın, uzun bir yorgunluk ve tartışma ortamının, bir gün bir kopmaya müncer olması tabiat hadisesidir. Böyle olmak lazım gelir. Nitekim bu aralık hasıl olduktan sonra, bir müddet, gerginlik sert bir şekilde devam edecek vesileler bulmuş ve ondan sonra tam bir sükûnetle eski yakınlık, temas, tekrar teessüs etmiştir denilebilir. Ertesi günü Atatürk İstanbul'a gidiyordu. Ben de beraber gidecektim. Programı bozmadık. Beraber trene girdik. Trene girer girmez Atatürk beni, yalnız yanına aldı. Akşam vuku bulan çekişmelere, hadiselerle, tartışmalara kısaca işaret ederek, şimdiye kadar beraber çalıştığımız zamanda pek çok defa kavga etmişizdir

dedi. Ama bu kadar açıktan bu kadar serti olmamıştı. Bu sebeple sizin çalışmanıza biraz aralık vermek doğru olacaktır dedi. Ben onun bu sözünün çok isabetli olacağını söyleyerek atılgan bir tavırla karşıladım. Çok müteşekkir olurum dedim. Hakikaten yorgun ve çalışamaz bir hale gelmişimdir. Bana izin verirseniz size çok müteşekkir kalacağım dedim. Onun üzerine derhal benim yerime getirmek istediği zatın ismini söyledi. Celal Bey'i getireceğim dedi. Pek münasip olacağını, isabetli olacağını söyledim. Gerçek şudur ki, samimi kanaatimi söylüyordum. O günkü mevzubahis olabilecek insanlar arasında ve uzun müddetten beri teessüs etmiş olan beraber çalışma devrinde, en iyi seçmenin bu olacağını samimi olarak söyledim.

BAŞVEKİLLİKTEN AYRILDIM

Kararı Atatürk İle Verdik

Başbakanlıktan ayrılmak kararını Atatürk ile birlikte, 1937 yılı Eylül'ünün 18'inci akşamı, trenle Ankara'dan İstanbul'a giderken böylece verdik. Bir gece önce, 17 Eylül'de Çankaya Köşkü'nün sofrasında kendisiyle aramızda anlattığım gibi şiddetli bir tartışma geçmişti.

Ben İstanbul'da nispeten az kaldım. Tarih kongresinde Atatürk ile birlikte bulunduktan sonra Ankara'ya avdet ettim. Benden bir müddet sonra, ekimin ilk günlerinde Atatürk de Ankara'ya döndü. Ege'de sonbahar manevraları yapılacaktı. Beni davet etti. Beraber gittik. Manevraları takip ettik ve 4-5 gün içinde tekrar Ankara'ya geldik. Manevralar sırasında münasebetlerimiz, bilhassa dış görünüş itibarıyla, eskisi gibiydi. Sık sık beraber oluyorduk. Tartışmalara beraber katılıyorduk. Fakat bu durum daha ziyade kısa ve geçici bir müşterek misafirliğin icabıydı.

Yine Ankara'dayız. Resmi münasebet bakımından uzak bulunuyoruz. Resmi vazifeliler yanında, vazifesi olmayanların münasebetlerini az çok uzak tutmaları tabiidir. Bu arada bir iki defa Çankaya'ya çağırıldı, beraber sofrada bulunduk.

Stadyum Olayı

Ekim ayı sonuna yaklaşıyoruz. Önümüzdeki günlerde Meclis açılacak. Artık benim izinli bulunma halime son vermek lazım. 25 Ekim'de başvekillikten ayrıldığımı ilan ettik. Başvekil Vekili Celal Bey yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi. Benim vazifeden ayrılmamı böyle, tedrici olarak tahakkuk ettirdik. Bugünlerde bir talihsiz hadise oldu.

Bir pazar günü futbol maçına gittim (*). Yürüyüşe çıkmıştım. Yanımda çocuklarım ile Kâzım Özalp'ın oğlu da vardı. Onlar maçı görmemiz için ısrar ettiler. Stadyumda, Atatürk'ün kalemi mahsus müdürü rahmetli Süreyya Bey bir yerde oturuyordu. Ben de gittim, yanına oturdum. Biraz zaman geçtikten sonra halk benim orada bulunduğumu fark etti. Büyük ölçüde nümayiş yapmaya, bağırmaya ve alkışlamaya başladılar. Baktım tezahürat devam ediyor. Orada oturamaz hale geldim. Artık stadyumda kalmam doğru olmayacak. Çıktım, güç halde bir arabaya bindim ve eve döndüm. Sonra öğrendim ki, bağırırken fena sözler söylemişler. "Bizi bırakıp nereye gidiyorsun?" demişler. Çok fena sözler söylemişler. Hadiseden pek müteessir oldum, fakat yapacak bir şey yok. Bir emrivaki karşısında kalmıştım.

Çankaya'da Sofrada Görüşülenler

Bu olay, Atatürk'ü çok etkilemiş. Arkadaşlarıyla akşam toplantılarında günlerce bunun üzerinde konuşulmuş. Her birine ayrı ayrı fikirlerini soruyormuş. Ve sofrada bulunanlardan, kimi müteessir olduğunu, kimi şaşıtıldığını, kimi böyle şeyler beklemediğini söylemiş. Görüşmeler günlerce devam etmiş. Bu laflar yayılmış ve herkes ne olacağını bilmiyor.

Çankaya'daki bu endişenin ve Atatürk üzerindeki etkinin sebebini sonradan bana anlatmışlardır. Atatürk'ün yakınları kendisine ilk anda, benim çekilmemin halkça iyi telakki (kabul) olduğu raporunu vermişler. Atatürk hakikatin, bunun tam zıddı olduğunu hadisat ile öğrenmeye başladıkça dikkatli davranmak lüzumunu hissetmiş. Stadyum hadisesinden önce de halk, gördüğü yerde beni

alkışlamaktaydı. Fakat stadyumdaki tezahürat bunların hepsini geçti ve tezahüratı yapanların önemi, işi bir ciddi mesele haline getirdi. Meclis 1 Kasım'da açılmıştı. İlk günler, Meclis'e girdiğim zaman milletvekilleri şaşkın ve çekingen bir hava içinde, bir şeyler bekler haldeydiler. Ben bir milletvekili olarak, Meclis içinde bir köşede oturdum. Biraz zaman geçtikten sonra milletvekilleri yeni hükümetle, yeni idare ile kaynaşmış bir hale geldiler. Bu stadyum olayının dedikodusu da sürüp gidiyor. Nihayet mesele, rahmetli Salih Bozok tarafından Parti Meclis Grubu'na getirildi.

Yeni hükümet henüz programını açıklamamıştı. 6 Kasım günü hükümet programı üzerinde görüşmek için bir grup toplantısı yapıldı. Bunun görüşülmesi nihayete erdiği esnada, Salih Bozok, benden izahat istemek için söz alarak şunları söyledi:

"Maksadım şudur: bu yeni tebeddül (değişme) dolayısıyla ortaya çıkan bazı hadiseler olmuştur ve bu hadiseler bazılarımızı az çok endişeye düşürmüştür. Bendeniz istiyorum ki, bu endişeler aramızdan kalksın. Elbette bir çoğunuz işitmişsinizdir; şurada, burada bazı yanlış tefsirler ve dedikodular olmuştur. Hakikati bilmeyenler veyahut bulanık suda balık avlamak isteyenler vardır. Bu noktadan tebeddülün neden vukua geldiğini, niçin olduğunu İsmet İnönü lütfen izah etsinler. Onun tarafı, bunun tarafı gibi endişeler ortadan kalksın. Bizim ayrı ayrı taraflarımız yoktur. Kitle halinde emelimiz, hedefimiz birdir. Maruzatımın kabulünü kendilerinden çok rica ederim."

Bu istek üzerine söz aldım. Ve bütün dedikoduları, endişeleri kesip atmak için geniş bir konuşma yaptım.

Çalışma Güçlükleri

Parti grubunda Başbakan Celal Bayar'ın hükümet programının görüşülmesi fazla uzun sürmedi. Zaten Başbakan, hükümetinin, eski hükümetin bir devamı olarak alınmasını istiyordu.

Dikkatler daha fazla rahmetli Salih Bozok'un benden izahat talebi üzerine çevrildi. Kürsüye çıktım. Dedim ki:

"Arkadaşlar: politika hayatında bu kadar çetin bir azizlik ilk defa başıma geliyor. Salih Bozok arkadaşımız, çekilen bir başvekilin niçin çekildiğini bilmediğini ve ortalıkta dönen dedikodulara cevap

vermemi istiyor. Bu, etin bir vazifedir. Şimdi arkadaşımın ne işittiğini ve şöyledir, böyledir diye hangi ihtimalleri bertaraf etmek için benden izahat istediğini bilmiyorum. Fakat parti de, onun arzusuna uymuş olmak için hiç sesini çıkarmayarak bekler gibi bir vaziyet gösterdiğinden, buna hürmet etmeye mecburum.

Ortada merak edilecek hiçbir şey yoktur. Uzun zamandan beri hakikaten yorucu ve bunaltıcı işler içinde bulunduğumu bilirsiniz. Ve ben Atatürk'ten her vesile ile, artık bana müsaade etmesini ve kendimi toplamak için fırsat vermesini isterdim. Hatta o kadar çok isterdim ki, bunun naz telakki edilmesinden ve lütufkârlıklarından mahrum etmemesini ve mütemadiyen onların yeniden ifadesini tekrar istiyormuş gibi telakki edilmesinden sakınırdım. Geçen Nyon Konferansı ile neticelenen Akdeniz'deki korsanlık işi için kendisiyle münakaşa etmiştik. Bir defa o zaman partide izah ettiğimden anlaşıldığı gibi, ben bu vaziyeti çok endişe ile telakki ettim. İzmir'e gidiyordum. İzmir seyahatime gitmeden evvel Atatürk'e İstanbul'da maruzatta bulundum (bilgi sundum). Bütün bu Avrupa ahvalinin fena olduğundan, memleketimizin bu bulanık hava içinden selamet ve emniyetle çıkarılmasında şedit (şiddetli) bir endişe gördüm. Vaziyeti Atatürk'le beraber mütalaa ettik. Bu endişeli mütalaalarımın kendileri daha ileri giderek ihtiyatlı tedbirler tavsiye ettiler. Bu vaziyette ayrıldık. Biz İzmir'de iken Nyon Konferansı'na davet olunduk. Hariciye Vekilimiz dışarda idi. Oradan muhabere ettik ve talimat verdik. Sureti umumiyede fikrimiz şu idi: Akdeniz Konferansı'na iştirak etmemek mümkün değıldir. Vazifemizdir. Amma kendimizin arzu etmediğimiz ve memleketimizin takatı haricinde bir bağlantıya girmekten sakınalım. Sureti umumiyede Atatürk'ün de fikri böyle idi. Biz de onu takip ettik. Hükümet erkânına ayrı ayrı İzmir'den malumat vermekle beraber Hariciye Vekilimize de tebligat yaptık. Burada hükümet toplandı Üç, dört gün bu konferansa ait mesai çok yorucu şartlar altında devam etti. Gündüz akşama kadar çalışıyorlar. Fransa ve İngiltere konferansa hazır olarak gelmişler. Binaenaleyh bir an evvel düşündüklerini tadil ettirmeden, (değıştirtmeden) olduğu gibi kabul ettirmek istiyorlar. Kararlar veriyorlar ve istiyorlar. Biz bunu geç vakit haber alıyoruz. Aldıktan sonra cevap vermek lazım. Gece sabaha kadar çalışıyoruz. Hülasa çok yorucu bir şey. Nihayet müspet bir neticeye vardık. Bunları muhakeme ediyoruz. Tabii

bunları dışardan, Avrupa'dan alıyoruz. Kendimiz burada mütalaa ediyoruz ve devlet reisimize arz ediyoruz. Onun mütalaasını alıyoruz. Hülasa, her çetin meselenin müzakeresi zamanında olduğu gibi dikkatli ve devamlı, sıkı çalışmalar... Böyle bir çalışmadan çıktıktan sonra insan büyük bir güreşten çıkmış kadar yorgun ve yıpranmış bir vaziyette oluyor.

Sonra buraya geldik. Atatürk de İstanbul'dan geldi. Mukaveleyi tasdik etmek için Meclis toplandı. Meseleyi Meclis'te müzakere edeceğiz. Atatürk İstanbul'dan geldiği gün, ben kendilerini dışarda karşıladım. Görüşülmüş olan, cereyan etmiş olan meseleleri yeniden müzakere ettik. O gün Heyeti Vekile toplandı. Akşam üzeri hükümeti davet buyurdular. Vekillerle beraber orada bulunduk. Orada günün geçmiş meselelerinden konuşuluyordu. Çetin münakaşalar esnasında, Avrupa ile olan münasebetler üzerine, münakaşalarımız esnasında bazı mütalaaları biz burada tetkik ederken kâfi derecede kavrayamamıştık. O cihetleri (yönleri) tekrar münakaşa ettik. Vaziyeti Atatürk'e arz ettim. Bu maruzatımı kendilerini istikbal esnasında (karşılaşma sırasında) yaptım. Sonra söz devlet işlerine intikal etti. Bu arada kendisine tekrar tekrar çok yorgun olduğumdan ve vazifeme devam edebilmek için kendimde kudret görmediğimden ve işlerin icabındaki mündemiç (saklı olan) zorlukları ve güçlükleri karşılayacak kudretimin kalmadığını arz ettim."

Milletvekilleri beni dikkatle dinliyorlardı. Söylediklerim, içlerinden bir kısmının zaten malumuydu. Yorgunluğumu, Atatürk'ten beni görevimden affetmesi için ricalarımı, bilhassa, son zamanlarda başlamış çalışma güçlüklerini ve şikâyetlerimi biliyorlardı. Bu çalışma güçlükleri gittikçe artıyordu ve tahammülüm azalıyordu.

Gruptaki konuşmamın, Atatürk ile yaptığımız son tartışmanın hikâyesi safhasına gelmiştim. Bu tartışmayı da bazı milletvekilleri biliyorlardı. Zira, herkesin önünde geçmişti. Tartışmadan dolayı duyduğum üzüntü derin ve samimiydi. Konuşmama şöyle devam ettim:

"Bendenizin terbiyeli bir adam olduğumu bilirsiniz. Benim, resmi işlemlerimde olduğu gibi hususi hayatımda da Atatürk benim velinimetimdir. En mühim resmi hayatımda ve karşılaştığım hadiselerin hepsinde muvaffak olmam için Atatürk'ün çok emeği geçmiştir. Fakat kendisi silinmiş, daima bütün muvaffakiyet şerefini

bana vermiştir. Tabii bütün bunlar meydana çıkmıştır. Muharebede de böyle yapmıştır?"

Atatürk'e Minnettarlığımı Söylüyorum

"Sonra, servetim olmamakla beraber, böyle bir düşünce hiçbir zaman benim zihnimden geçmedi, amma, hususi hayatımda bu memlekette maddi bakımdan rahat bir adamın hayatını geçirdim. Bunu bana Atatürk temin etti. Kendisi bir dilim ekmek yerse bana yarısını yedirmekten zevk alır. Onun için gerek resmi hayatta, gerek hususi hayatta kendisine ne kadar minnettar olduğumu takdir etmek kolaydır.

O gece kendisiyle konuşurken şikâyetlerimi, vicdani olarak bugün takdir ettiğim gibi, bir şefe, büyük bir adama söylenemeyecek surette, bilhassa Heyeti Vekile'de, kalabalık bir yerde söylenemeyecek şekilden daha ileri giderek söyledim. Şimdi düşünürken takdir ediyorum. Şikâyetimde söylediğim şu idi: Canımdan bezdim, artık devam edemeyeceğim...

Bunların lüzumu yoktu. Çünkü ortada muayyen hiçbir mesele yoktu. Bu kadar tecrübeden sonra ikimiz arasında cereyan eden konuşmada, artık bu işten usandım dediğim zaman, dışarda birisi bunları işitseydi türlü türlü sebepler tahayyül (hayal) edebilirdi. Ama olmuyor. Bir gün evvelki ifadelerimde ölçülerimin normal olmadığını ertesi günü takdir ettim. Hükümet işlerinde çalışamayacak kadar yorgun düştüğümü ve yıprandığımı tekrarlayarak kendisinden istirahat ettim ki, bana izin versin... Atatürk o gün pek lütüfkâr davrandı. Peki dedi, tasvip etti. Meclis yeni dağılmış, tekrar toplanmaya da lüzum görülmedi. Onun üzerine izin şeklinde bir fasıla verdikten sonra hükümet tebeddülünü (değişimini) tasvip ettiler. meselenin heyeti umumiyesi bundan ibarettir.

Eğer arkadaşım Salih Bozok'un işittiği muayyen sözler varsa ve o sözlere benim cevap vermem faydalı olarsa lütfetsinler, daha açık izah edebilirim. Fakat sureti umumiyede, nihayet hususi bir Meclis'te benim itirazım nazarı dikkate alınmıştır. Çünkü siyasi hayatımda uğradığım çetin müşkilatı iktiham için lazım olan kuvveti haiz olmadığım yolundaki ısrarım hükümetten çekilmemi intaç ettirmiştir (sonuçlandırmıştır). Şimdi Salih Bozok arkadaşım bana yüklediği bu

etin vazifeyi kendisi ikmal etsin (tamamlasın). Ne dedikodular işitti ise onları bildirsin."

Salih Bozok'un Sorusu

Bu umumi izahatımı bitirdikten sonra Salih Bozok, "Geçen hafta futbol maçına gitmiştiniz. Orada bir tezahürat yapılmış. Ben bunu çok tabii görürüm. Şimdiye kadar yaptığınız büyük işleri takdir eden bir adamım. Ve daima alkışlarım. Fakat o tezahürattan istifade etmek isteyen bazı bedbahtlar olmuş ve bu aramıza kadar gelmiştir. Ben hakikati bildiğim için bunun herkes tarafından bilinmesini ve şüphenin aramızdan kalkmasını istiyorum. Bunu lütfederseniz teşekkür ederim" dedi.

Tekrar kürsüye çıktım, benden istenilen hususları şöyle cevaplandırımdı:

Stadyumda Neler Oldu?

"Futbol maçına gittim. biraz sonra alkışladılar. Maı veya dışarısını alkışlıyorlar. Ne ise... İş uzattılar. Baktım, bana tezahürat yapıyorlar. Çocuklarım da beraberdi. Otomobille çıkmayacaktım. Ben esasen yürümek niyetiyle çıktım. Dışarda birkaç mektep talebesi, izciler ve halk kalabalığı vardı. Kalabalıktan bir kısmı kapının etrafında bulunuyordu. Yaşa diye bağırmaya başladılar. Selamladım, bırakmadılar. Onun üzerine orada bulunan bir açık otomobile atladım ve yürüttüm. hatta yanıma çocuklarımı dahi alamadım. Biraz yürüyebildik. Polis, jandarma, yol açmak için uğraşıyorlardı. Bağırınlar içinde "Yaşa"dan fazla veya başka bir söz işitmedim. Böyle değışme zamanlarında ne hadise olabilir? Böyle herhangi bir memlekette herhangi bir sebeple sempati tezahürleri olabilir. Böyle anlarda kalabalık içinde birkaç tahrikçi sureti mahsusada teşvikler de yapabilir. Fakat evvelce de arz ettiğim gibi halktan "Yaşa!" sözünden başka bir şey işitmedim. Çok kalabalıktı. Zaten fazla işitir bir adam olmamakla beraber, herhangi bir mülahazaya sebebiyet verecek bir şey hissetmedim. Böyle zamanlarda türlü türlü sebeplerle belki aramıza ve partiye nifak sokmak isteyenler bulunacaktır. Cumhuriyet ilk günden beri büyük imtihanlar geçirdi. Yeni bir devlet, yeni bir rejim

ve cemiyet kurmak kolay bir iş değildir. Çok daha zengin ve daha varlıklı memleketlerde bu tecrübelerden müspet neticeler alınmamıştır. Yenilerden de ne netice alınacağı bilinmez. Onun için Türkiye'nin varlığı, dahilde, hariçte itimat telkin eden büyük bir varlıktır. Memleketler için, milletler için en mühim ve en zararlı şey, içte olan nifaktır. Şimdi böyle zamanlarda bizim aramıza nifak sokmak için gösterilecek gayretlerin hepsinin beyhude olduğunu ispat etmeye mecburuz. Şimdiye kadar geçirdiğimiz zamanlarda bu esasen sabit olmuştur. Fakat daha zaman geçmeye lüzum olursa hepimiz namuskârane, vatanperverane varlık göstermeye mecburuz. Kendi aklımıza, kendi vicdanımıza, kendi vatanperverliğimize, kendi varlığımıza inanıyoruz."

Çankaya'da uzun görüşmelere sebep olan olayın hem mahiyetini, hem de benim gözümdeki manasını anlatmıştım. Konuşmamı bağlamak için daha genel olarak fikirlerimi milletvekillerine kısaca anlatmayı faydalı buldum.

Gruptaki konuşmamı şöyle bağladım:

"Salih Bozok bana azizlik yapmaktan başlayarak iyi bir sistemin başlangıcını da göstermiş oluyor. Eğer böyle dedikodu ile veyahut yanlış tefsirlerle arkadaşlar arasında, parti içinde birtakım şüpheler hasıl olduğunu iştirsek, herhangi bir arkadaşın kürsüden açık konuşmaya davet edilmesi faydalı olacaktır. Ben zannederim ki, bu ümitleri kesilinceye kadar, nifak yapmak isteyenler benim üzerimde oynamaya çalışacaklardır. Arkadaşlarımın bana itimat etmelerini rica ederim. Böyle dedikoduları veya nifakları tahrik edecek temayüllere müsait olmak için en az istidadı olan, hiç istidadı olmayan bir yaradılıştayım. Bunun çok sebepleri vardır. Fakat sebeplerin başında, size sözlerimin başında söylediğim gibi, Atatürk'ün bana olan yakın arkadaşlığıdır. Arkadaşlar bu sefer de ayrıldığım zaman, bana "yine eskisi gibi arkadaşım ve kardeşimsin" dedi. Atatürk'ü ben yalnız bu teveccüh ve hitaplarıyla değil, resmi ve hususi maişet hayatımdan kendisini bir velinimet olarak tanıdım ve ölünceye kadar da böyle tanıyacağım. Bu sözlerim aramızda fena bir rol oynamak isteyenleri her türlü cesareten mahrum edecek kuvvettedir.

Bu nümayişi yapanlar kimlerdir ve ne maksatla yapmışlardır.

Atatürk'e düşmanlık göstermek için benim orada bulunuşumu ve çekilmemi bir fırsat mı bilmişlerdir? Yoksa masumane, şuursuz bir

gösteriden mi ibarettir? Bunun hakkında bir teşhis koyacak durumda değilim. Hükümetin elinde her türlü imkân vardır. Hadiseye kimler karışmıştır, ne maksatla yapmışlardır? Bunları tahkik edebilir, gerçek ne ise meydana çıkarabilir.

Arkadaşlarım, parti içinde bana teveccüh edecek her vazifeyi en şerefli ve en yüksek vazife aşkıyla çalışarak yapacak bir emniyet ve liyakatte beni görmenizi bilhassa rica ederim."

Çankaya'da Varılan Karar

Grup'ta cereyan eden bu görüşmelerden bir-iki gün sonra Falih Rıfkı bana geldi. Akşam Köşk'te bulunduğunu yılan hikâyesinin yine açıldığını ve Atatürk'ün ne söylediğini anlattı. Bahis açılınca Atatürk, hazır bulunanlara ciddiyetle şöyle demiş:

"Ne olmuş? İnönü, bunca zaman devlet hizmetinde bulunmuş, hizmetler etmiş, takdir görmüş ve ayrıldığı zaman kendisine nümayiş yapmışlar. Elbette yapacaklar. Bir milletin hayatında bunlar tabii şeylerdir.

Büyük bir millet elbette bunları yapar. Bunu yapmayan millete, millet denilmez. Bundan sonra bu mesele bitmiştir, kapanmıştır. İnönü'yü gördüğünüz yerde hürmet edeceksiniz. Hiçbir aksi tavır göstermeyeceksiniz."

Bundan sonra, hakikaten herkesin muamelesi değişti. Ben de tabii bir hayata girdim.

Şimdi, bu maç hadisesi günlerinden bir başka hatıramı nakledeceğim: Kasım ayının ilk haftasında Balkan Paktı devletlerinin erkânıharbiye reisleri Ankara'da toplanmışlardı. Bunlardan Yunan Erkânıharbiye Reisi General Papagos ile görüşmem mühim bir mesele olmuştur. General Papagos buraya gelince benimle görüşmek istediğini söylemiş. Bu görüşmeye mani olmak istemişler. General Papagos bunu mesele yaptı. "Ankara'ya gelirim, İnönü ile görüşmeden giderim, bu olmaz!" diye ısrar etmiş, "Bunu yapamam" demiş. Bunun üzerine bana geldi, görüştük. Sonra ben de kendisini ziyaret ettim.

Stadyum hadisesi anlattığım gibi kapanıp, bitti. Bundan sonra, Ankara Valisi rahmetli Nevzat Tandoğan haftada muayyen bir gün bana yemeğe gelirdi. Bir nevi koruyucu vazife almış gibiydi. Gelir,

ihtiyaçlarımı sorar, vaziyeti tetkik eder, özellikle yakından alakadar olurdu. Ankara Valisi Nevzat TandoĒan, rahmetli oluncaya kadar bana çok yakın dost olarak kalmıştır.

Ben, başbakanlıktan ayrıldıktan sonra ve Atatürk'ün hastalıĒı sırasında, bazı kısa zamanlar hariç, hemen daima Ankara'da kaldım. Ankara'daki evimdeydim. Meclis çalışmalarına katılıyor, daha ziyade okuyor ve yazıyordum. Yazın eşim ve ocuklarım İstanbul'a gittiklerinde Ankara Palas'a geçtim. bir süre orada kaldım. Sonra, tekrar kendi evimize döndüm.

Ankara Valisi Nevzat TandoĒan'ın beni ziyaretlerinden bahsetmiştim.

Büyükelçi OlacaĒım Havadisı

Bir gün Tefvik Rüştü Bey gelmişti. Nevzat TandoĒan ile tesadüf ettiler. Bundan sonra Tefvik Rüştü Bey de her hafta bir muayyen gün gelirdi, tatlı tatlı konuşur, beraber yemek yerdik. Umumiyetle Nevzat TandoĒan ile aynı gün gelirlerdi. Tabii bazen ayrı günlerde geldikleri de oluyordu. Bu devam etti. Bir aralık, benim Amerika'ya büyükelçi tayin olacaĒım havadisı ıktı. Hiç haberim yoktu. Fena halde canım sıkıldı ve çok müteessir oldum. şiddetli tepki gösterdim. İlk buluřtuĒum hafta Tefvik Rüştü Bey'e sordum. "Evet" dedi, "haber benden çıktı" dedi. "Nasıl oluyor?" diye sorunca şöyle izah etti: "Siz, bana her zaman söylerdiniz, Amerika'yı görmedim, derdiniz. Amerika'yı görmek arzu ettiĒinizi söylerdiniz. Ben de bir vesile bulup, sizin Amerika'yı tanımak ve incelemek arzunuzu gerçekleştirmek istedim."

Kendisine teşekkür ettim. Ve kesin olarak kabul etmeyeceĒimi, bundan vazgeçmesini bir arzuyu söylemiş olmamla onu bir vazife ile tamamlamak arasında fark olduĒunu bildirdim. Çok sert konuştum ve "Seni mesul tutarım" dedim. Hülasa, çok şikâyet ederek Tefvik Rüştü'y bundan vazgeirdim.

Dolmabahçe Sarayı'nda Misafir Kalıyorum

Atatürk, kasım ayında (12-20 Kasım) Diyarbakır taraflarına uzunca bir seyahat yaptıktan sonra Ankara'ya döndü. Bu kiş boyunca, hemen hemen haftada bir defa beni Köşk'e aĒırırdı. Onunla ve

arkadaşlarla beraber yemek yedik. Atatürk ile görüşürdük. Nihayet Atatürk 1938 ilkbaharında İstanbul'a gitti ve bir daha gelmedi. İstanbul'da Dolmabahçe'den bir gün bana Atatürk'ün hasta olduğunu haber verdiler. Derhal gelip görmem için müsaade etmesini istedim. Cevap verdiler. Çağırıyordu. İstanbul'a geldim. Sarayda beni misafir etti. Bir hafta kadar kaldım. Eskiden olduğu gibi arkadaşça bir hafta geçirdik ve Ankara'ya döndüm. Bugünlerde sıkı bir perhiz ve kontrole tabi tutulmuştu, fakat hastalığı henüz ağırlaşmamıştı. Atatürk'ün hastalığı süratle ilerliyor. Fransız Profesör Fissenger davet edilmiş, getirilmiş. O zaman ben de rahatsızdım. Atatürk, Fissenger'i benim için Ankara'ya gönderdi. Geldi, beni muayene etti. Birkaç gün onun tedavisi altında kaldım. Tedavi esnasında tekrar büyük bir buhran halinde ve tehlikeli bir şekilde hastalık geçirdim. Atatürk, benim sıhhatimle mütemadiyen alakadar oldu. Ben de onun sıhhi durumunu daima takip ediyordum. Bu arada İstanbul'a gelip kendisini tekrar görmek, yoklamak istedim. "O da benim gibi hasta, yerinden kıpırdamasın" diye haber gönderdi.

Mektuplar

Atatürk, o devrede Celal Bayar ile daima selamlar yolladı. Bunlara mektuplarla teşekkür ettim. Birkaç defa Dr. Tevfik Rüştü Aras selamını getirdi. Ona karşılık da bir mektupla şükranımı bildirdim. Sabiha Gökçen hemen her hafta, cumartesi günleri İstanbul'a gider, pazartesi günleri Ankara'ya dönerdi. Bana Atatürk'ten haber ve muhabbetler getirirdi... Atatürk onunla da bana iyi duygularını bildirdi. Kendisine teşekkürlerimi sunar, sağlık dilerdim. Lozan günü geldi. O yıl gazeteler bir şey yazmadılar. Fakat Atatürk beni İstanbul'dan telefonla arattı. Çok muhabbetli şeyler söyledi. Sonradan bana anlattıklarına göre bunları yazılı şekilde bildirmek istemiş. Fakat yakınları mani olmuşlar. Bir süre geçince Salih Bozok mektuplar yazarak bana Atatürk'ten haberler verdi. onun selamlarını, muhabbetlerini ulaştırdı. Behiç Bey de selam getirenler arasındaydı. Sonradan, benim Atatürk'e, hastalığın dikkati çeken bir ağırlık gösterdiği sırada yazdığım bu mektuplara başka manalar verilmek istendiğinde, bunların etrafında polis romanları tarzında hikâyeler anlatıldığında pek şaşmışımdır. Mektuplar, insanın ağır hasta olan bir

yakınına, büyük amirine göstereceği samimi alakanın ifadesidir. Yazdıklarım, böyle bir durumda duyulan teessür ifadeleri ve teselliden ibarettir. Aynı zamanda, bana gösterdiği ilgiye bütün bu zevat vasıtasıyla gönderdiği selamlara, muhabete teşekkürdür. Selamını aldığımı bu mektuplarla kendisine duyururdum. Mektupların, tabiatıyla hiçbir siyasi mahiyeti yoktur. Zaten yazıldığına göre, Atatürk benim mektuplarımı, yatağının başındaki komodinin bir çekmecesinde tutarmış. Atatürk gibi bir devlet adamının dost ve arkadaş mektubunun dışında mahiyet taşıyacak yazıları komodin çekmesinde tutacağı hatıra dahi getirilmez. Üstelik mektupların gizli kapaklı bir tarafı da yoktu. Atatürk'ten bütün o selam ve muhabbet duygularını getirenler kendisinin mektubumu aldığını, memnun olduğunu bana bildirirlerdi. Mektupların hepsi, işte bu mektuplardan ibarettir. Ve mektupların mahiyetleri, amansız bir hastalık içinde mustarip yatmakta olan bir yakınımıza bağlılık ve sevgi göstermekten, teselli etmekten bu duyguları ifadeden başka bir şey tabiatıyla olamazdı. Atatürk öldüğü zaman ben Ankara'daydım ve gerek hükümetin başında, gerek partinin başında aynı başvekil bulunuyordu. Benim bildiğim kadarı, Atatürk'ün evrakının gördüğü muamele, tamamıyla resmi muameleden ibarettir. Başka türlü muamele görmesi için de, ben bir sebep bilmiyorum. Benim, büyük Atatürk zamanında başvekâletten ayrılmam, siyasi hayatımızda vakit vakit istismar konusu olmuştur. Büyük siyasi sebeplere, büyük bir düşmanlık ifadesine bağlanmak istenir. Tafsilatı ile her tarafı anlattım. Bir aralık herkes ayrılma sebebi neydi, diye merak eder sorardı ve bu merak gençlere büyük ölçüde sirayet etmişti. Bir gün gençlerin Cumhuriyet Halk Partisi merkezinde bir toplantısı sırasında konuşma bittikten sonra, hep bir ağızdan gençler bana tekrar Atatürk ile başvekil olarak çalışırken ayrılmanızın sebebi nedir diye ısrarla sordular. En nihayet, o zaman sabrım tükendi. Canım yirmi sene memleketin, hayatımızın en çetin maceralarını beraber çalışmışız, görüşmüşüz ve böyle bir ortak hayat yaşamışız. Bu kadar yakın gece gündüz münasebette bulunan insanlar, yirmi sene zarfında bin defa kavga etmişlerdir. Her kavga 24 saatten fazla sürmemiştir, devam etmişizdir. Bu da o çeşit kavgalardan biridir ve

ayrılmaya, aralık vermeye müncer olmuştur. Niye böyle anlıyorsunuz, dedim. Gençlerin hepsi birden hak verdiler. İşte hayatımın cumhurbaşkanlığına seçildiğim güne kadar olan kısmı. (*).

EKLER

EK: 1

ANKARA'NIN BAŞKENT OLMASI İÇİN VERİLEN ÖNERGE

Ankara'nın hükümet merkezi olması için Malatya milletvekili, İsmat Paşa ve 14 arkadaşının Meclis Başkanlığı'na verdikleri önerge aynen şöyledir:

"Lozan Muahedesi'nin mütemmimlerinden olan tahliye protokolünün tatbikatı hitam bulmuş ve baştan başa ecnebi işgalinden kurtulan Türkiye'nin fiilen tamamiyeti tahakkuk eylemiştir. Milletimizin en kıymetli mallarından İstanbulumuzu Hilafet-i İslamiyenin makarrı olan vaziyetini Âlem-i İslam içinde tahsisen ve hasren Türk milletinin vesaiti müdafaasına mevdu olarak ilelebet muhafaza edecektir. Diğer tarafından Türkiye devletinin makarrı idaresi için Büyük Millet Meclisi'nde karar vermek zamanı gelmiştir.

Bir devletin merkezini tayin için esas olacak mülahaza, yeni Türkiye'nin makarr-ı idaresi Anadolu'da ve Ankara şehrinde intihap edilmek lüzumunu amirdir. Mülahaza-i mezkûre muahedename ile Boğazlar için kabul edilen ahkâm, yeni Türkiye'nin esası mevcudiyeti, memleketin menabii kuvvet ve inkişafını Anadolu'nun merkezinde tesis etmek lüzumunu, vaziyeti coğrafiye ve sevkülceyşinin müsaadesi dahili ve harici emniyet ve istidadı hususunda mesbuk olan tacarüp ile hülasa olunabilir. Bu mülahazatın her biri başlıbaşına bir ehemmiyeti katıyı haizdir. Devletin makarr-ı idaresinin yeni bir şekilde tesis ve inkişafına bir an evvel başlamak ve dahili ve harici tereddütlere nihayet vermek için atideki madde-i kanuniyenin kabulünü arz ve teklif ederiz.

9 Teşrinievvel (ekim) 39 (1923)

Madde-i Kanuniye-Türkiye Devletinin makarr-ı idaresi Ankara şehridir.

Malatya	Çorum	Diyarbakir	Ertuğrul
İsmet	Ferit	Zülfü	Dr. Fikret
Kütahya	Malatya	Kastamonu	Erzurum
Seyfi	Hilmi	Mahir	Rüştü
Erzincan	Sivas	Bursa	Bursa
Saffet Ziya	Rahmi	Hüseyin Necati	Refet
Konya	İstanbul	Karahisarı Sahip	
Kâzım Hüsnü	Ali Rıza	Mehmet Kâmil	

EK: 2

İNÖNÜ'NÜN KURDUĞU İLK CUMHURİYET HÜKÜMETİ

İlk cumhuriyet hükümeti, Meclis'ten 30 Ekim 1923 günü güvenoyu almış ve olay Meclis tutanaklarına aşağıdaki şekilde geçmiştir:

"Reis-Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal Paşa

Hazretleri'nden gelmiş bir tezkere vardır, okunacaktır:

TBMM Riyaseti Celilesine

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun madde-i mahsusası mucibince Başvekâlete Malatya Mebusu İsmet Paşa Hazretleri intihap olunmuştur. Müşarünileyhin intihap eylediği diğer vekillerin esamesi berveçhi atidir. Heyet-i umumiyesi Meclis-i Âlinin tasvibine arz olunur.

Başvekil ve Hariciye Vekili (Malatya Mebusu) İsmet Paşa.

Şer'îye Vekili (Sarıhan Mebusu) Mustafa Fevzi Efendi,

Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekili (İstanbul Mebusu) Müşir Fevzi Paşa,

Dahiliye Vekili (Kütahya Mebusu) Ferid Bey,

Maliye Vekili (Gümüşhane Mebusu) Hasan Fehmi Bey,

Müdafaa-i Milliye Vekili (Karesi Mebusu) Kâzım Paşa,

İktisat Vekili (Trabzon Mebusu) Hasan Bey,

Adliye Vekili (İzmir Mebusu) Seyid Bey,

Maarif Vekili (Adana Mebusu) Safa Bey,

Nafia Vekili (Trabzon Mebusu) Muhtar Bey,

Sıhhiye Vekili (İstanbul Mebusu) Dr. Refik Bey,
Mübadele, İmar ve İskân Vekili (İzmir Mebusu) Necati Bey.

30 Teşrinievvel 1339

Türkiye Reisicumhuru

Gazi Mustafa Kemal

Reis - Efendim! Reisicumhur Paşa Hazretleri'nin iş bu tezkeresinde mevzbahsolan heyeti vekileyi tâyini esamiyle rey-i âlinize vaz ediyorum. Lütfen reylerinizi istimal ediniz. (Reyler toplandı) Reylerini istimal etmeyenler var mıdır? (Hayır sesleri) Efendim! Aranın istihsali muamelesi hitam buldu. Kâtip Beyler tasnif buyursunlar.

Efendim reye iştirak eden azayı kiramın adedi yüz altmış altıdır.

Reyler de yüz altmış altıdır. İttifakı tam ile heyeti vekileye itimat edilmiştir. (Allah muvaffak etsin sesleri. Alkışlar)."

EK: 3

"HİLAFETİN İLGASINA VE HANEDAN-I OSMANİNİN TÜRKİYE MEMALİKİ HARİCİNE ÇIKARILMASINA DAİR URFA MEBUSU ŞEYH SAFFET EFENDİ İLE ELLİ ÜÇ REFİKİNİN TEKLİF-İ KANUNİSİ

2/Mart/1340 (1924)

Türkiye Cumhuriyeti dahilinde makamı hilafetin vücudu Türkiye'yi dahili, harici siyasetinde iki başlı olmaktan kurtaramadı. İstiklalinde ve hayatı milliyesinde müşareket kabul etmeyen Türkiye'nin haziren ve zımnen bile olsa ikiliğe tahammülü yoktur. Asırlardan beri Türk milletinin sebebi felaketi ve ilanihaye fiilen ve ahden bir Türk İmparatorluğunun vasıta-i inkirazı olan hanedanın hilafet kisvesi altında Türkiye'nin mevcudiyetine daha müessir bir tehlike olacağı tecarib-i mütehammilane ile katiyen sabit olmuştur. Bu hanedanın milletiyle münasebettar olan her vaziyet ve kuvve-i mevcudiyeti milliyemiz için mahza tehlikelidir. Esasen hilafet, imaret ve evail-i İslamda hükümet mana ve vazifesinde ihdas edilmiş olduğundan dünyevi ve uhrevi bilcümle vazaif-i muteveccihayi ifa ile mükellef olan zamanı hazır hükümet-i İslamiyenin yanında ayrıca bir hilafetin

sebebi mevcudiyeti yoktur. Hakikat bundan ibarettir. Türk milleti selameti muhafaza etmek için hakikate ittibadan başka bir hattıhareket ihtiyar edemez. Teraküm edegelen teşevvüşatın vazih ve kati bir sürette halli için mevadı atiyenin bugün derakap ve müstacelen müzakeresiyle kanuniyet kesbetmesini teklif ederiz. Şeyh Saffet (Urfa)

Hilafetin ilgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti memaliki haricine çıkarılmasına dair kanun.
Kanun No. 431 - 3 Mart 1340 (1924)

Madde 1 - Halife hal'edilmiştir. Hilafet, hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilafet makamı mülgadır.

Madde 2 - Mahlû Halife ve Osmanlı saltanatı munderisesi hanedanının erkek, kadın bilcümle azası ve damatlar Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde ikamet etmek hakkından ebediyyen memnudurlar. Bu hanedana mensup kadınlardan mütevellit kimseler de bu madde hükmüne tabidirler.

Madde 3 - ikinci maddede mezkur kimseler işbu kanunun ilanı tarihinden azami 10 gün zarfında Türkiye Cumhuriyeti arazisini terke mecburdurlar.

Madde 4 - İkinci maddede mezkur kimselerin Türk vatandaşlık sıfatı ve hukuku merfudur.

Madde 5 - Bundan böyle ikinci maddede mezkur kimseler Türkiye Cumhuriyeti dahilinde emval-i gayr-i menkuleye tasarruf edemezler. İlişkilerinin kat'i için bir sene müddetle bilvekâle mehâkim-i devlete müracaat edebilirler.

Bu müddetin mürurundan sonra hiçbir mahkemeye hakkı müracaatları yoktur.

Madde 6 - İkinci maddede mezkur kimselere masarif seferiyelerine mukabil bir defaya mahsus ve derecei servetlerine göre mütefavit olmak üzere hükümetçe tensip edilecek mebaliğ ita olunacaktır.

Madde 7 - İkinci maddede mezkur kimseler Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki bilcümle emval-i gayr-i menkuleyi tasfiye etmedikleri halde bunlar hükümet marifetiyle tasfiye olunarak bedelleri kendilerine verilecektir.

Madde 8 - Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki tapuya merbut emval-i menkuleleri millete intikal etmiştir.

Madde 9 - Mülga padişahlık sarayları, kasırları ve emlakı sairesi dahilindeki mefruşat, takımlar, tablolar, aşarı nefise vesair bilumum emvali menkule millete intikal etmiştir.

Madde 10 - Emlak-ı hakaniye namı altında olup evvelce millete devredilen emlak ile beraber mülga padişahlığa emlak ve sabık hazinei hümayun, muhteviyatlarıyla birlikte saray ve kasırlar ve mebanî ve arazi millete intikal etmiştir.

Madde 11 - Millete intikal eden emval-i menkule ve gayr-i menkulenin tespit ve muhafazası için bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 12 - İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde 13 - İşbu kanunun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur."

EK: 4

"ŞER'İYE VE EVKAF VE ERKÂNIHARBİYE VEKALETLERİNİN
İLGASINA DAİR SİİRT
MEBUSU HALİL HULKİ EFENDİ'YLE ELLİ
REFİKİNİN TEKLİF-İ KANUNİSİ

2/Mart/1340 (1924)

Din ve ordunun siyaset cereyanlarıyla alakadar olması birçok mezahir-i daidir. Bu hakikat bütün medenî milletler ve hükümetler tarafından bir düstur-u esasi olarak kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhte eden Türkiye Cumhuriyeti teşkilat-ı siyasesinde zaten ve muhaddis olan Şer'îye ve Evkaf Vekaleti ile Erkânı Harbiye Umumiye Vekaletinin ilgasına nazaran da bütün evkafın millete intikal etmesi ve ona göre idare edilmesi tabii bir neticedir. Binaenaleyh berveçhi âti mevadın derakap ve bugün müstacelen müzakere olunarak kanuniyet kesbetmesini teklif eyleriz.

Halil Hulki (Siirt)

ŞER'İYE VE EVKAF VE ERKÂNIHARBİYE-İ UMUMİYE VEKALETLERİNİN İLGASINA DAİR KANUN

Kanun No.: 429

3/Mart/1340 (1924)

Madde 1 - Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelatı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup din-i mübin-i İslamın bundan maada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir.

Madde 2 - Şer'îye ve Evkâf Vekâleti mülğadır.

Madde 3 - Diyanet İşleri Reisi Başvekilin inhası üzerine Reisicumhur tarafından nasbolunur.

Madde 4 - Diyanet İşleri Reisliği Başvekaletle merbuttur.

Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi Başvekâlet Bütçesine mülhaktır.

Diyanet İşleri Reisliği teşkilatı hakkında bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 5 - Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde bilcümle cevami ve mesacid-i şerifenin ve tekâya ve zevayanın idaresine, imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde 6 - Müftilerin mercii Diyanet İşleri Reisliğidir.

Madde 7 - Evkaf umuru, milletin hakiki menafiine muvafık bir şekilde halledilmek üzere müdiriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir.

Madde 8 - Erkânıharbiye-i Umumiye Vekâleti mülğadır.

Madde 9 - Reisicumhura niyabeten ordunun hazaarda emri kumandasına memur en yüksek makamı askeri olmak üzere Erkânıharbiye-i Umumiye Riyaseti tesis olunmuştur. Erkânıharbiye-i Umumiye vezaifinde müstakildir.

Madde 10 - Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi Başvekilin inhası ve Reisicumhurun tasdiki ile tayin olunur.

Madde 11 - Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi vezaifine müteallik hususatta her vekaletle muhabere eder.

Madde 12 - Türkiye Büyük Millet Meclisi muvacehesinde umum askeri bütçenin mesuliyeti Müdafaa-i Milliye Vekâletine attır.
Madde 13 - İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyü icradır.
Madde 14 - İşbu kanunun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri memurdur."

EK: 5

İZMİR SUİKASTI NEDENİYLE TUTUKLANAN VE ASILAN MİLLETVEKİLLERİ

Ankara İstiklal Mahkemesi, Müddeiumumisi (Savcısı) Necip Âli imzasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gönderilen ve Mecliste okunan tezkerelere göre "maznunen tahtı tevkife alınmış olan Terakkiperver Fırka rüesa ve mensubini" şunlardır (*)

Kâzım Karabekir Paşa Besim Bey (Mersin)

Ali Fuat Paşa Kâmil Bey (Afyonkarahisar)

Refet Paşa Faik Bey (Ordu)

Cafer Tayyar Paşa Abidin Bey (Saruhan)

Sabit Bey Rauf Bey (İstanbul)

Halet Bey Zeki Bey (Gümüşhane)

Halis Turgut Bey Bekir Sami Bey (Tokat)

Feridun Fikri Bey Arif Bey (Eskişehir)

İhsan Bey (Ergani) Mustafa Bey (İzmit)

Muhtar Bey (Trabzon) Necati Bey (Bursa)

Şükrü Bey (İzmit) Osman Nuri Bey (Bursa)

Münir Hüsrev Bey (Erzurum) Rüştü Paşa (Erzurum)

Rahmi Bey (Trabzon) İsmail Canbolat Bey (İstanbul)

Cazim Bey (Erzurum)

Suikast davasına bakan İstiklal Mahkemesi'nce idamlarına karar verilen ve 13 Temmuz 1926 günü idam edilen milletvekilleri de şunlardır:

Arif Bey (Eskişehir) İsmail Canbolat Bey (İstanbul)

Şükrü Bey (İzmit) Abidin Bey (Saruhan)

Halis Turgut Bey (Sivas) Rüştü Paşa (Erzurum)

EK: 6

İNÖNÜ'NÜN EL YAZISIYLA KISA BİR DÖNEMİ KAPSAYAN ANILARI

Şubat 1939

Atatürk ile münasebetlerimizi belki birçok defa yazacağım. Yeni hayatıma başlarken son senelerime ait birkaç satır ile başlamak zaruri oldu.

Son seneleri Atatürk'ün çok zor olmuştu. Gece alkol tesiri ile alınan teşebbüsleri ertesi gün daima iptal etmek bir eski âdetimiz idi. Son seneler bu âdet kalkmaya başladı. Hele nihayete doğru (1936-37 vuzuh ile hatırladığım seneler) gece arzu veya teşebbüs ettiği bir işi ertesi gün tamamen sakın ve tamam iken de iltizam (ile) takip etmeye başladı. Sıhhatinde ve alkolün tesiratında bu tebeddülü (değişikliği) fark ettiğim andan itibaren korkum çok arttı.

Son seneler hükümet azasının ayrı ayrı kendisine çok bağlı olmasını düşünüyordu. Bunun için iptidai usuller kullanmak istedi.

Hülasa, Eylül 1937 kavgası oldu. Bu kavgada haksızlık, esasında Atatürk'ündü. Tatbikatta idaresizlik ve haksızlık ikimiz arasında bana düştü.

Haksızlık ona aitti şunun için: Aramızda geçen bir devlet işini sonra görüşürüz dedikten sonra, akşam masada halletmek yani gündüzden tasarladığı mülahazaları ve sebepleri imposition şeklinde karar olarak tebliğ etmek ve bu vesile ile sevmediği birkaç vekili tahkir etmek istedi. Evvela sakın idim, sükûnetle geçiştirmek istedim.

Halinde tecavüz manasının arttığını gördükçe sabrım tükendi. Sonra şiddetle mukabele ettim. Mukabelemin şiddeti onu sükûnete getirdi. Tasmim ettiği hadiselerde haklı olmak için sebep toplamak kararına derhal başladı.

Sükûnet... tariz... hafif tahrik...

Sonra Hatay ve Nyon meselesini de söyledi. Ayrılmak kararı kısa oldu. Dil kongresi için İstanbul'a giderken trende beraber bir kahve içtik. "Ne olacak" dedi. Ben evvela çok müteessirdim. Ağlayacak vaziyette idim. Gönlünü almayı istiyordum. "Çok mustaribim" dedim. "Bilmiyorum nasıl oldu."

"Âlem önünde olmasaydı" dedi, "Ne düşünürsün" dedi. Birden uyandım. Her zamanki gibi geçmiş veya gelecek bir hadise addediyordum. Bu sual üzerine ayrıldım. Teessürümü yendim. "Bir şey düşünmedim. Ne emrederseniz öyle yaparız" dedim. "Bir fasıla verelim."

Ben - Hay hay size müteşekkir olurum.

O - Şekli.

Ben - Hastalık.

O - Evvela izinle yapalım.

Ben - Çok iyi. Kongreden evvel mi, sonra mı?

O - Nasıl istersen, sofraya gidelim.

Ben - Çok yorgunum gidip yatayım.

O - Gizli tutalım. Kimi düşünürsün

Ben - Mazur gör kimseyi söyleyemem.

O - Celâl Bayar.

Ben - Hakikaten bana iyi tesir etti.

İstanbul'a beraber gittik. Tren de kalabalık vekiller filan var. Neşeli görünerek çıktık. İki gün sonra izin kâğıdımı yazdım. Kendisi ile görüştim. Ankara'ya geldim.

İşittiklerime göre bana gizli tutalım derken, kendisi gece gündüz benden şikâyet etti. Devletin maliyesini banka gibi bir hale getirmek huyumdan bahsetti. Çünkü kendisini dolduran sebeplerden biri maliye ve inhisar vekillerine olan antipatisi idi.

Ben Ankara'da yalnız bir ay kadar kaldım. Sakin durdum. Sofra konuşmaları gazetelere (Ahmet Emin iktisadi kalkınma vesairesi...) neşriyatı devam etti.

Atatürk beni İzmir manevrasına davet etti. Ben daha izinli başvekilim. İlk pek hiddetli, pek kıyasıya şeyler düşünöldüğü günler yumuşar gibi oldu. Bütün dikkatim yeni tertibin muvaffakiyetsiz ve antipatik olması ihtimaline mahal vermemek için dostlarıma hep sükûn ve yardım tavsiye ettim.

İlk anda Atatürk'e benim çekilmem halkça iyi telakki olunduğu raporunu vermişler.

Atatürk hakikatin tam zıddı olduğunu hadisat ile öğrenmedikçe çok şaşkın oldu.

Meclis açıldı, yeni hükümeti âlem bir ay alıştıktan sonra da çok soğuk karşıladı. (1)

Stadyumda, konserde, sokakta bana tezahürat devam etti. Bir yere çıkamaz oldum. Stadyum tezahürü hakiki bir hadise oldu. Hayatım fazla gelmeye başladı.

Meclis grubunda Salih Bozok sual sordu. Ansız ve nazik bir mevzu olmasına rağmen sükûnetli konuştum. Bilhassa Atatürk'e muhabbet ve minnetimi tebarüz ettirdim. Bana yaptığı para yardımını söyledim. Çünkü bana en çok ıstırap veren şey para yardımı idi. Bunu senelerce istemedim. Bu en nihayet bir emniyet meselesi de oldu. Bunu alenen söylemek için bir vesile benim için pek kıymetli idi, söyledim ve kurtuldum. O akşam Atatürk'te idim. Çok mahcup ve sakın görünüyordu. Celal Bayar ve etraf da çok memnun idiler. Fakat Atatürk'un ıstırap içinde olduğunu fark ediyorum. Sofrada bir hiçi vesile ederek bana karşı ansızın azami derecede arrogans gösterdi. Sükûnet gösterdim. Artık hiç münakaşaya girmeyecektim.

Bir müddet sonra yeni bir nizam teessüs etti. Tamamen şahsi bir gidiş. Benim vesvese vermekten sakınmamı anladı. Adamlarının ağızlarını açıktan tutmaya karar verdi. Benden hiçbir surette bahsetmemek muraccah olacağını kabul etti. Bana da azami derecede emniyet vermek istedi.

Vedid'i her akşam yanına çağırmaya başladı. Öyleki bazıları onu benim yanımda kendi adamı görmeye başladılar.

Hükümet için 1937 teşrin (ekim-kasım) nutukları ve sonraları baştan başa sansasyon ve demagoji oldu.

1938 -geçen şubat İstanbul'da ilk hastalık beni çağırdı- beraber Ankara'ya döndük. Tekrar pekiyi görünüyordu. Hastalık için Fisenje geldi. İlk endişeler belirdi. Bir buçuk ay istirahattan sonra Adana'ya gitti.

Hastalık ehemmiyet peyda ettikten sonra... yahut bu dışarda anlaşıldıktan sonra Atatürk'ün hali tekrar değişti. Benimle temas kendini ve hükümeti zayıflatıyor zehabına düştü, teması istemez oldu. Adana'dan geldi. O gün istasyonda iyi görüştük. Ertesi gün İstanbul'a gitti. O gün giderken selam vermedi. Hastalığı artık meydanda idi.

İstanbul'da uzun müddet yatta kaldı. Bu esnada (Haziran 1938) ben hastalandım. Ölüm tehlikesi geçirdim.

Atatürk alakadar oluyordu. Etrafı daha çok alakadar oluyor, iyileşecek miyim, ölecek miyim bunu öğrenmeyi, pek istiyorlardı.

Atatürk'e Fisenje'yi hükümet tekrar getirmek istiyordu. Kendisi istemiyordu. Benim için getirmiş oldular.

Atatürk'ün hastalığı ağustostan itibaren ağır istikamet aldı. Bundan sonra Atatürk'ün bana karşı muamelesinde şu noktalar karakteristiktir:

İstanbul'a geldiğimi istemiyordu, temasa gelmekten katiyen çekiniyordu. Çok iyi muamele ediyordu, hatırımı almaya çalışıyordu. Arada bir derin bir mahcubiyet ve muhabbet nöbetine uğruyordu. Fakat benden çekiniyordu.

Celal Bayar ile her zaman selam yolladı. Selamlarına mektuplarla cevap veriyordum.

Dr. Aras (Tevfik Rüştü) ile selam yolladı, mektupla cevap verdim. Lozan gününde kimseye bir kelime yazdırmadılar. Kendisi telefonla çok muhabetli şeyler söyledi. Sonra haber aldığımı göre bunları yazı ile göndermek düşüncesinde idi. Hasan Rıza (Soyak) bu şekil ile iktiza etti.

Salih Bozok mektuplar yazmaya başladı. Behiç Bey ile selam yolladı. İki üç ay türlü şayialar çıktı. Haberler hep halef üzerine dolaşıyordu, Mareşal (Fevzi Çakmak) Fethi Okyar-Celal Bayar. Bir aralık ve sonraları Dr. Aras ve bilhassa Şükrü Kaya.

Sabiha Gökçen her hafta cumartesi gider ve pazartesi gelirdi. Gelir gelmez bana Atatürk'ten haberler muhabbetler getirirdi.

Vasiyet fikri ve ihtimali üzerine memleket aylarca çalkalandı.

Memleket bütün bu şayiaları, daha doğrusu telkin ve teşebbüsleri tasfiye etti. Hadisat şöyle hülasa olunabilir:

F. Okyar, fitneye iltifat etmedi. Mareşal, ortalığı bir müddet yokladıktan sonra müstagni vaziyet aldı. Çekilmemin bidayetinde başında korkmuş, bana hiç sokulmamıştı. Sonra eskisinden daha çok sokuldu.

Şükrü Kaya, H.R. Soyak başlıca (okunamadı) olarak Dr. Aras ile beraber bir vasiyet koparmak veya uydurmak için çok çırpındılar. Son ana kadar bu ümidi muhafaza ettiler.

Atatürk'ten koparamadılar. Şifahen uydurmaya H. Rıza teşebbüs etti. Celal Bayar kabul etmedi. Efkârı umumiyenin tazyiki son derece artmış idi. Benim hayatım üzerinde iki taraflı alaka azami dereceyi buldu.

Şükrü Kaya, Ankara'nın büyük idare ve inzibat amirlerine bir vasiyet çıkarsa canla başla tatbik edileceğini söyledi. Ertesi gün zabıtnameden bu ifadesini çıkardı.

Hastalığın son ağır zamanında Celal Bayar beni haberdar etmeye, ettirmeye başladı. Şükrü Kaya Meclisi yeniden intihap ettirmek için ciddi teşebbüs aldı. Başvekil de buna taraftar idi. Atatürk, Meclis'in açılmasına Ankara'ya gelemedi. Bu teşebbüs dile düştü ve reddolunması muhakkak bir mahiyet arz etti.

Hastalık sırasında en çok telaş edenlerden biri de Fuat Bulca idi. Fethi Bey ile çok uğraştı, saptıramadı. Her vesile ile bana hulus (yakınlık) göstermekten geri kalmıyordu.

Dr. Aras, bence mülhem (içine doğmuş) olarak, beni memleket dışına bir sefarete filan çıkarmaya teşebbüs etti. Bana itiraf etti. Kati olarak önledim, reddettim.

Ondan sonra Atatürk hasta oldukça bana son derece temallüktü, iyileştikçe uzakta bir karakter ile tebarüz etti.

Teşrisani (kasım) günleri beni İstanbul'a götürmek için Şükrü Kaya ve onun tertibinde ansızın bir fazla gayret belirdi. Ben de candan istiyordum. Fakat Şükrü Kaya tertibindeki bu gayret yakın arkadaşlarımdan dikkatini celbetti. Katiyen bırakmadılar. Onlar haklı ve isabetli çıktılar. Şükrü Kaya İstanbul'a son anda beni götüremediği için pek hiddetli idi.

Benim İstanbul'a gitmediğimin tek sebebi, Atatürk yalnız bununla müteselli oluyordu. Benim burada kalmam onu bahtiyar ve minnettar ediyordu. Benim burada kalmamı sıhhatim için kendi arzu ettiğini her vesile ile söylüyordu.

11 Teşrinisani 1938.

Meclis çılgın bir halde 24 saat güç sabretti. Bütün memleket radyolar başında bekledi. Müttefikler beni Reiscumhur intihap ettiler (seçtiler), iktidarda olmayan, hatta iktidar mevkiinde fikrini sevmedikleri, korktukları bilinen bir çekilmiş adamın getirilmesi rıza ile serbest rey ile yapılmış hakiki bir intihap (seçim) olarak tarihe geçecekti.

Reiscumhur Hayatı

İlk hükümet için dahiliye ve hariciye vekillerini değiştirmesini Celal Bayar'a tavsiye ettim. Tereddüt ettikten sonra kabul etti:

Dahiliyeye Dr. (Refik) Saydam

Hariciyeye Şükrü Saraçoğlu

Dr. Aras ile Şükrü Kaya'nın iktidardan gitmeleri memlekete hakiki bir inşirah verdi. Kendilerine karşı antipatinin bu kadar şamil olduğunu görmek herkesi şaşırttı.

Uzatmayayım. Bir müddet sonra Saffet Arkan'ı maariften hakikaten hastalık sebebi ile, Şakir Kesebir zahiren hastalık sebebi hakikaten istikametini itimad kâfi olmadığından çektirildi.

General Özalp (Kâzım) için de dedikodu pek çok idi. Kendisini parti grubu reisliğine alarak değiştirmeyi düşündük. Kendisine ben söyledim. Çok infial (öfke) ile karşıladı. Kabul etmedi. Cevap ve hesap vermeye hazır olduğunu söyledi. Bıraktım.

On gün geçmedi. Fırkada Emin Sazak, Ekrem Köniğ'in sahtekârlık işi konuşulurken Özalp'ın çekilmesini ve onun sert mukabelesi üzerine de çünkü şaibedar olduğunu sözünü geri alması için teşebbüsüne cevap olarak da herkesin böyle söylediğini açık söylemiş.

Meseleyi bana böyle tafsilatı ile anlattılar.

Meseleyi fırkada derhal açmak ve neticede itimat reyi istemek lazım idi. İcra Vekili zan altında kalmaz. Fırka reislerinin bana söylediklerine göre Emin Sazak'ın tecavüzüne karşı fırka grubu heyeti umumiyesi seyirci kalmış; hiçbir tezahür yapmamış, hal daha ziyade vekile karşı bir dolgunluk manasını havi imiş. Ne ise, fırsat geçmiş; yakın bir zaman fırkadan itimat reyi almak lazımdır, diye başvekile söyledim. Hak verdi, düşünemediklerini söyledi, yeni teşebbüs olacağını bildirdi.

Özalp ile beraber geldiler. Özalp perişan idi. Ertesi salı fırkada münakaşayı açmaya karar verdik. Emin Sazak'a da fırkadan tebligat yaptık.

Özalp, yalnız, tekrar bana geldi. Münakaşaya girmek istemediğini, münakaşa etmeksizin çekilmeyi daha muvafık bulduğunu, temiz olduğunu, himaye edilmesini söylüyordu. Tamamen demoralize olmuştu.

Başvekili çağırdım. Çekilmesi takarrür etti. Daha evvel vekiller heyetinde komisyonculuk lağvı kararı da alınmış idi. Naci Tınaz M.M. vekil oldu.

Tayyare kaçakçılığı skandalına yeni bir şey İmpeks işi eklendi. Haber İngiltere seferatinden resmen gibi verildi. Kredi üzerine yapılacak devlet satın almalarını %4-6 iskonto ile Etibank, Merkez Bankası, Denizbank, Kömür Şirketleri, İktisat Vekâletini temsil ettiğini iddia

eden bir Türk şirketi tavassut teklifi ile İngiliz firmalarına temas ediyormuş. Tahkikat başladı. Denizbank diğer bir tahkikat ile de sarsılmış idi.

Hükümetin otoritesi müteakip çekilmeler... skandallar ile her gün zayıflıyordu.

Asıl mesele Celal Bayar'ın mali ve iktisadi politikası idi. Demagojiye fazla yer vererek başlamış olan bu politika hiçbir hesaba, istinat etmiyor (dayanmıyor), devletin mali vaziyeti esassından harap oluyordu. Ticaret, milli para alt üst olmuştu. Bütün bu ahvalin, hatta hükümet azasından gizli kalması bir seneden beri takip ediliyordu. Atatürk zamanında geçen bu usul artık düzelmek lazım idi. Zaman geçtikçe hiç düzelmeyecek bir hale gelebilirdi.

Celal Bayar Meclis'in intihabını yenilemek için sabırsızlık gösteriyordu. Böylece bir kararın zamanı gelmişti. Ancak sarsılmış bir hükümet ile iki ay yalnız kalmaktan endişe ediyordum. Fırka reisleriyle konuştum (Hasan Saka - Hilmi Uran). Karar verdim. Ertesi gün fırka divanında intihabı (seçimi) yenileme konuşulacaktı. Sabahleyin erkenden Celal Bayar'ı çağırdım. İntihaba yeni bir hükümetle gitmek lüzumunu söyledim. Kabul etti. Divandan sonra istifasını getirdi. Dr. R. Saydam hükümeti teşekkül etti.

Meclis de iki gün sonra dağıldı. Kanunusani (ocak) 1939 nihayeti. Celal Bayar'a açık bir teşekkür mektubu yazdım. Atatürk'ün malul ve hasta zamanında eğer onun yerinde fena bir adam olsa idi memleket çok fenalıklar görürdü. Atatürk'ün hayat tehlikesi ve memleketin efkârıumumiyesindeki cereyanı gördükten sonra kendini fitneye ve hırslara kaptırmamak ahlak ve zekâsını göstermiştir. Eğer mali ve istisadi anlayışını salim bir istikamete sevk etmek ümidim olsaydı kendisini uzun müddet muhafaza edecektim. Bütün zavahire rağmen doğru bir adam olduğuna inanıyorum.

Bugün Şubat 16, 1939.

Şimdiye kadar yapılan işler şunlardır:

- a) Hükümette tedrici tasfiye.
- b) Barem için, komisyonculuk için tedbirler.
- c) Kastamonu'da seyahat halk ile temas, hükümete muhtıra.
- d) Dahili politikada huzur ve uzlaşma
- e) Harici politikada yeni vaziyet.

Dahili politikada ciddi bir uzlaşmaya teşebbüs ettim.

Kâzım Karabekir hikâyesi:

Atatürk ölmeden bir iki ay evvel Celal Bayar'la temas etmiş. Garpçı hareketlerin yani inkılapların taraftarı olduğunu, bankalar sistemini takdir ettiğini söyleyerek Celal Bayar ile beraber çalışmak görüşmek istediğini söylemiş. Celal Bayar bu teması iyi telakki ederek görüşmenin vakti olmadığını bildirmiş.

Bunları bana anlatan Celal Bayar'dır. Ben meyas etmemek muvafık olacağı mütalaasında bulundum.

Vasıf Fatih isminde müteahhit bir tapucu zabitanın eline bir mektup vererek bana göndermiş. mektupta selam sabah... Şifahen söylenen beraber çalışmak telkini. Bunlar Atatürk ölmeden evvel... epeyce evvel. Benden mektup istiyor.

Sudan cevap verdim. Posta ile mektubuna cevap verdim.

Şükrü Kaya son zamanlarda herkesi takip ettiriyor. Tabii bu eski muhalifleri çok ayıp ve şiddetli bir surette tazip ediyor (üzüyor).

Herkesi (iktidar mevkiinde olanlar) hayat endişesi ile muhafızlara, hususi muhafızlara gark etmek istiyor idi.

Atatürk'ün ölümünden sonra ilk iş olarak dahilde emniyet tesisinin lazım olduğunu gördüm. Eski muhaliflerin teskini, mümkünse kazanılması kıymetli bir şey idi. İhtilaf ve nifak esasında şahsiyetten doğmuş idi.

Celal Bayar'ı Karabekir ile Hüseyin cahit ile temas ederek fırkaya girmelerini ve mebus olmalarını temine memur ettim, tevessül etti, kabul ettiler.

Fethi Okyar daha evvelce kabul etmiş idi.

Karabekir serbest olur olmaz geniş neşriyata başladı. Eski fırkacılar endişeleniyorlar, bakalım.

İlk günler temas ettim, samimiyet iddia ve gurur arasındadır.

Şubat 1 çarşamba mülakatı enteresan

- Beni sık görmediğinden sitem ediyor,
- Meclisin dağılmasından haberi olmamış (yani daha evvel kendisine bahsedilmemiştir),
- Hükümet tebeddülünden (değişmesinden) bahsetmedi,
- Halka doğru inmeliyiz,
- Gazeteler neşriyatından -bilhassa Ulus'tan Falih Rifkî'dan- müşteki (şikâyetçi). Bunları tanzim etmeli (yani onun istemediğini yazdırmamalı istediğini yazdırmalı),

- Sonra mebus namzetleri. Eski parti arkadaşlarını koymak istiyor,
- Mebus intihabına pek ehemmiyet veriyor. Çıkacak fenaların, girecek iyilerin takdirine iştirak etmek hevesinde.

Bir defa Mersinli General Cemal'i getirdi. General çok mazbut ve terbiyeli idi. Sonra bir defa da General Cafer Tayyar'ı getirdi. İyi konuştuk. Karabekir ona pek bağlı. Karabekir Meclis'ten ve neşriyatın efkârı umumiyedeki fena intihabından biraz inkısara uğradı (yakındı). Fakat iddiasında musırdır (direndi).

Fethi Okyar çok daha sakin ve vakur. O her şeyi iyi yolda tekamül eder görüyor.

Harici politikada yeni vaziyet şunlardır:

- a) Ruslarla münasebet havası tekrar düzelmekte.
- b) Yugoslavya, İtalya, Almanya'ya kayıyor.
- c) Almanya Avrupa'da hâkim görünüyor. Bizim Rumeli hududumuz Alman cephesi olabilir endişesindeyiz.
- d) İngilizler ile yakın görüştük. Bir altın istikrazına teşebbüs edildi.
- e) Hatay işini kati olarak halletmek için Fransızlarla işi ciddi olarak açtık.